

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І.ФРАНКА
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

«До захисту допускаю»
завідувач кафедри української літератури та теорії літератури,
доктор філологічних наук, професор
_____ Петро ІВАНИШИН « » _____ 2025 р.

ХУДОЖНІЙ СВІТ ПОЕМИ “ЕНЕЇДА”: ВІД ВЕРГІЛІЯ ДО ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Спеціальність 014. Середня освіта. (Українська мова і література)

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на здобуття кваліфікації: вчитель української мови і літератури

Автор роботи Ілона КІС: _____
підпис

Науковий керівник: доктор філологічних наук,
професор **Ігор НАБИТОВИЧ** _____
підпис

Дрогобич, 2025

Захист кваліфікаційної (магістерської) роботи

**ХУДОЖНІЙ СВІТ ПОЕМИ “ЕНЕЇДА”: ВІД ВЕРГІЛІЯ
ДО ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО**

Оцінка якості роботи (до 35 балів): _____
Оцінка за захист роботи (до 30 балів): _____
Оцінка за період навчання (за результатами зведеної відомості)
(до 35 балів): _____
Загальна кількість балів (або за чотирибальною шкалою) _____
Оцінка за національною чотирибальною шкалою: _____

Коротка мотивація захисту:

_____	Голова ДЕК _____	_____
Дата	підпис	прізвище, ім'я
	Секретар ДЕК _____	_____
	підпис	прізвище, ім'я

Summary

The poem "Aeneid" exists in European literature in various ideological and aesthetic dimensions. Its transformation from Virgil's work to Ivan Kotlyarevskyi's work is an extremely interesting and complex path.

Virgil's "Aeneid" and Kotlyarevskyi's "Aeneid" are two immortal masterpieces of the world literary treasury, which throughout the history of the development of literature have attracted the attention of critics and readers, because both raise the eternal moral problems of humanity, introduce humanity to the history, spiritual achievements and mentalities of peoples. Kotlyarevskyi's poem is a holistic phenomenon, which in its own way gives a holistic picture of the national life of Ukraine. It is clear that the ideological and aesthetic basis for revealing the characteristic facets of reality in a burlesque-travesty work is laughter, folk humor in its national meaning. Ivan Kotlyarevskyi's "Aeneid" was firmly based on the achievements of old literature, continued its traditions, but became a qualitatively new artistic phenomenon of Ukrainian literature: it was written not in a bookish, but in a vernacular language, it presented a new aesthetic concept of reality and man, a new philosophy of the existence of the Ukrainian people.

Resume

Поема "Енеїда" існує у європейській літературі у різних ідейно-естетичних вимірах. Її трансформація від Вергілієвого твору до творіння Івана Котляревського – надзвичайно цікавий і складний шлях.

"Енеїда" Вергілія та "Енеїда" Котляревського – це два безсмертних шедеври світової літературної скарбниці, які потягом усієї історії розвитку літератури привертали увагу критиків і читачів, бо обидва порушують вічні моральні проблеми людства, знайомлять людство з історією, духовними надбаннями та менталітетом народів.

Поема Котляревського – цілісне явище, що дає по-своєму цілісну картину національного життя України. Зрозуміло, що ідейно-естетичною основою розкриття характерних граней дійсності в бурлескно-травестійному творі є сміх, народний гумор у його загальнонаціональному значенні. "Енеїда" Івана Котляревського міцно спиралася на досягнення старої літератури, продовжувала її традиції, але стала якісно новим художнім явищем української літератури: вона була написана не книжною, а народною мовою, у ній подавалася нова естетична концепція дійсності й людини, нова філософія буття українського народу.

Зміст

Вступ.....	4
Розділ I. Образ Енея у Вергілія і Котляревського: міт мандрівки й вічного повернення.....	14
Розділ II. Ідейно-естетична трансформація “Енеїди” та засоби її поетики: від Вергілія до Котляревського	53
Висновки.....	87
Список використаних джерел.....	89

Вступ

Поема “Енеїда” існує у європейській літературі у різних ідейно-естетичних вимірах. Її трансформація від Вергілієвого твору до творіння Івана Котляревського – надзвичайно цікавий і складний шлях.

Світову славу приніс Вергілію його третій великий твір – героїчна поема “Енеїда”. Як показує і сама назва цієї поеми, це твір, присвячений Енеєві. В “Енеїді” Вергілій зображує прибуття Енея зі своїми супутниками після падіння Трої до Італії для заснування Римської держави. Всі дванадцять пісень поеми, які створив Вергілій, мають сліди неповної доробки. Є цілий ряд суперечностей і за змістом. Вергілій не хотів видавати свою поему у такому вигляді й перед смертю звелів був спалити її. Але за розпорядженням Августа, ініціатора створення цієї поеми, її все ж було видано після смерті автора.

Своє життя Публій Вергілій Марон розпочав у Південній Італії, в селі Андах, біля Мантуї 70 року до Р.Х. Освіту він здобув у Кремоні та в Римі. Проте вже в 42 році до Р.Х. він повернувся додому, бо не був прихильний до міського життя, а любив просте життя в глухій провінції. В 41-40рр. до Р.Х. його маєток конфіскували цезаріанці, яким після битви під Філіппами було надано можливість винагородити себе земельними наділами в Італії. Вигнаний із свого рідного помістя, він, при сприянні Мецената, одержав маєток у Кампанії та будинок у Римі. Його ставлення до імперії Августа було глибоке й щире.

Перу автора належать “Буколіки” й “Еклоги”, а потім “Георгіки” ну й звичайно “Енеїда”. “Буколіки” Вергілій писав у 42–39рр. до н.е., “Георгіки” – в 37–30рр., а “Енеїду” – в 29–19 рр. Помер Вергілій у 19 р. до н.е. після подорожі до Греції, куди він поїхав був для збирання матеріалів.

Історично змальовують Вергілія як скромну, без будь-якого честолюбства людину, душевно віддану сільському життю, і як цілком щирого палкого прибічника імперії Августа. Імператор Август, який припинив у Римі розбрат і мріяв про відродження одвічної простої римської доброчесності та, крім того,

не терпів ніяких політичних угруповань, що могли б бути небезпечними для нього, мав в особі Вергілія саме таку підходящу людину, яка насамперед любила сільське господарство й поетичну творчість і далеко стояла від усякої політичної боротьби.

Його скромність була такою популярною, що надалі його ім'я почали писати не “Вергілій”, а “Вергілій”, виводячи його від латинського слова *Virgo*, яке означає “дівчина”.

Сюжет його поеми складається з двох частин: перші шість пісень поеми присвячені мандруванням Енея від Трої до Італії, а наступні шість – війнам Енея в Італії з місцевими племенами. Вергілій дуже багато в чому наслідував Гомера, так що першу половину “Енеїди” цілком можна назвати наслідуванням “Одісеї”, а другу – наслідуванням “Іліади”.

Історичною основою появи “Енеїди” було грандіозне зростання Римської республіки, а потім і Римської імперії, зростання, яке владно вимагало для себе як історичного, так і ідеологічного обґрунтування. Але самих лише історичних фактів у подібних випадках буває мало. Тут завжди на допомогу приходить міфологія, роль якої в тому й полягає, щоб звичайну історію перетворювати на чудо. Таким міфологічним обґрунтуванням усієї римської історії і стала та концепція, яку використав Вергілій у своїй поемі. Він не був винахідником цієї концепції, а лише певною мірою реформатором, а головне, - найталановитішим виразником її. Мотив прибуття Енея в Італію був уже у давньогрецького лірика VI ст.. до н.е. Стесіхора. А давньогрецькі історики Гелланік (V ст.), Тімей (III ст.) і Діонісій Галікарнанський (I ст. до н.е.) розвинули цілу легенду про зв'язок Риму з троянськими переселенцями, які прибули в Італію з Енеєм. Римські епічні письменники й історики (Невій, Енній, Катон старший, Варрон і Тіт Лівій) також не відставали в цьому відношенні від давніх греків, і майже кожен із них віддавав данину цій легенді. Виходило так, що Римську державу застували представники одного з найповажніших народів далекої давнини, а саме троянці, тобто фрігійці; при цьому Август, якого всиновив Юлій Цізар,

походив від Іула, Енеєвого сина. А що ж до Енеї, то весь античний світ ніколи не сумнівався, що він був сином Анхіза й самої Венери. Так Рим обґрунтовував свою могутність. І якраз міфологія виявилась тут найдоречнішою, бо враження від грандіозної світової імперії ніяк не узгоджувалося в головах людей із низьким і, так би мовити “провінційним” походженням Риму.

Звідси випливає і весь ідейний зміст “Енеїди”. Вергілій хотів у найурочистішій формі прославити імперію Августа; і Август і справді виходить у нього наступником стародавніх римських царів, а його праматір’ю є Венера. В “Енеїді” Анхіз показує Енеєві, який прийшов до нього в підземний світ, усіх славних нащадків, які управлятимуть Римом, царів і громадсько-політичних діячів. І закінчує він свою мову словами, в яких протиставляє давньогрецькому мистецтву й науці чисто римське мистецтво – воєнне, політичне і юридичне.

Інші майстерніш за тебе литимуть статуї з міді,
З мармуру теж, я гадаю, різьбитимуть лиця живії,
Краще в судах промовлятимуть, краще далеко від тебе
Викреслять сферу небесну і зір кругове обертання, –
Ти ж пам’ятай, громадянине римський, як правити світом, –
Будуть мистецтва твої: у мирі тримати народи,
Милувать щирих підданців і вкрай довойовувать гордих.

Ці слова, як і багато що інше у Вергілія, свідчить про те, що “Енеїда” є не просто похвалою Августові й обґрунтуванням його імперії, а й твором патріотичним і глибоко національним. Звичайно, ніякого патріотизму не буває без будь-якої соціально-політичної ідеології, й цією ідеологією в даному випадку є прославлення імперії Августа. Проте це прославлення подається в “Енеїді” в настільки узагальненому вигляді, що стосується вже всієї римської історії й усього римського народу. На думку Вергілія, Август є лише найяскравішим представником і виразником усього римського народу.

Зауважимо, що з формального погляду ідея троянського походження Риму повністю суперечить італійській ідеї. За однією версією, римські цезарі

походять від Енея й, отже, від Венери, а за іншою версією, вони - від Марса і Реї Сільвії. Додамо до цього, що в самій “Енеїді” чисто італійський патріотизм зображено досить виразно. Силу, могутність, хоробрість, загартованість у боях і відданість батьківщині в італійців різко протиставлено в передсмертній промові Нумана фригійській зніженості та схвильованості до естетичних задоволень, млявості й лінощів. Та й сам Юпітер і в пісні I, і в пісні XII має намір створити Римську державу на основі змішання італійців і троянців, але з явною перевагою італійців, бо ні моралі та звичаїв, ні мови, ні назви троянців римський народ не сприйме, а сприйме, за словами Юпітера, тільки їхню кров. Отже, в остаточному вигляді ідеологія Вергілія виводить римських царів також від Марса і Реї Сільвії, але розуміє цю останню вже як Енеєвого нащадка, а не як споконвічну італійку. Цим самим Вергілій хоче об’єднати здорову, міцну, але грубу італійську народність на чолі з Марсом із благородним, витонченим і культурним троянським світом на чолі з Венерою.

Іван Котляревський увійшов в історію української культури як засновник нової української літератури, що заклав фундамент літературної мови на народній основі. Його “Енеїда” – перший твір нової української літератури. Які ж були історичні передумови її появи?

I. Котляревському судилося жити на межі двох століть – XVIII-XIX, які були багаті на різні історичні події, що мали велике значення для розвитку української нації. Перш за все це зруйнування царицею Катериною II запорізької Січі, позбавлення влади гетьмана і скасування гетьманства, а це означало, що настали часи підкорення України Російською імперією, період колоніального підданства, занепаду української культури.

У літературі XVIII століття триває розвиток барокового напрямку, широкої популярності набуває бурлеск. А бурлескні жанри пов’язані з пародіюванням високої, урочистої тематики. У XVII–XVIII століттях в європейській літературі з’являється багато подібних творів. Особливо зручною для бурлескного пародіювання виявилась “Енеїда” Вергілія. У 1633 році в Італії

вийшла “Перелицьована Енеїда” Лаллі, у Франції – “Перелицьований Вергілій” Скаррона (1648–1653), у Німеччині – “Вергілієві Енеїда, або Пригоди благочестивого героя Енея” Блюмауера.

В Україні теж були популярними бурлескні вірші студентів Київської академії, що переробляли церковно-релігійні пісні-канти на жартівливий тон. І. Котляревський, який у шкільні роки детально вивчав твори Вергілія, знав про бурлескно-травестійні пародіювання твору цього митця в європейській літературі, ставить перед собою завдання – переосмислити патетичну проблематику римського оригіналу, наблизити твір до української дійсності, надати йому народно-національного колориту, наповнити зовсім іншим, новим змістом. Письменник жив у період зруйнування у 1775 році Запорізької Січі, мандрів козаків за Дунай, на Кубань і знав відношення українців до цих подій, усвідомлював необхідність протистояти імперській політиці, підняти самоповагу українського народу. Тому за основу свого твору І. Котляревський взяв реальне життя, побут і звичаї українців.

“Енеїда” Котляревського належить до травестійного жанру, в якому використовується сюжет певного твору для зображення зовсім іншого, ніж у оригіналі, життя. Героїчний зміст оригіналу письменник подає в зниженому, жартівливому плані. Таким чином, урочисто-піднесена розповідь перетворюється на бурлеск. Над своєю поемою І. Котляревський працював близько тридцяти років. Перші три частини її були завершені в 1794–1795 роках поширювалися у рукописних копіях аж до 1798 року, коли в Петербурзі без відома і згоди автора вийшло перше видання поеми. У 1808 році вийшло друком ще одне видання “Енеїди”, яке повторювало перше. А у 1809 році сам Котляревський вперше видає свій твір, доповнений четвертою частиною. П’ята і шоста частини були написані пізніше, і за життя автора не видавалися. Лише у 1842 році поема вийшла друком у Харкові у повному обсязі.

За жанром “Енеїда” І. Котляревського – це епічна, бурлескно-травестійна поема: поема – тому, що це віршований великого розміру твір, у якому

змальовується значні події, яскраво розкриваються людські характери; епічна – бо в ній говориться про людей, їхні вчинки, переживання, боротьбу в розповідній формі; травестійна – бо автор переодяг античних героїв Вергілієвої “Енеїди” в українське вбрання, переніс їх в історичні умови українського життя XVIII століття; бурлескна – бо події і люди змальовуються в жартівливому, знижувальному тоні.

“Енеїда” І.Котляревського – це цілком самобутній, оригінальний твір, сповнений національного колориту, суто народного гумору. Твір має значення в історії української літератури, про що наголошував ще Т.Г.Шевченко у поезії “На вічну пам’ять Котляревському”:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Така людина народилася в Полтаві 1769 року 9 вересня, на той час полковому місті, вже після знищення гетьманства, але ще при автономній структурі Гетьманщини – факт багатозначний, бо, за законом генетичного і духовного самозбереження народу, його сини із відроджувальницькою місією, як правило, народжуються в часи кризові й занепадні. Батько поета – канцелярист міського магістрату; нагадаймо, що саме стан канцеляристів у старій гетьманській Україні став значною мірою витворювачем культурних вартостей, це була, кажучи сучасним терміном, тодішня інтелігенція, серед якої бували поети й літописці.

Освітній шлях І.Котляревського був типовим для української молоді: навчання в початковій, дяківській, школі, по тому, в 1780 році, одинадцятилітнім уступив до Полтавської семінарії. Що була фактично реформованим колегіумом, програма тут розширювалася на вивчення французької та німецької мов, що стало вельми до речі майбутньому поету – він

зможе ознайомитися із Скарроновою та Блумауровою травестіями Вергілієвої “Енеїди”

І. Котляревський естетично вихований у системі тодішньої української культури. Семінарії він не закінчив, а в 1789 році, тобто після ліквідації у 80-х роках української автономної полкової структури, вступив до Новоросійської губернської канцелярії, що була тоді в Полтаві. І він став канцеляристом, пройшовши шлях від підканцеляриста до губернського реєстратора. І тут раптом поет покидає службу й починає приватне вчителювання в Золотоноському повіті – саме в цей час найімовірніше, він і написав три перші частини “Енеїди”. Припадає на цей час і нещасливе кохання І. Котляревського – для поетів такі події – значний стимул для творчості, часом і рушійний. Друге, що привертає увагу в цьому періоді: глибокий інтерес поета до побуту свого народу. Письменники свідчать, що поет перебирався в народне вбрання і брав участь у селянських забавах, було це саме на Золотонощині, згодом, у 20-30-ті роки XIX ст. збирав народні пісні, прислів'я, складав словник української мови. Саме на цей час – середина 90-х років XVIII ст. – і припадає початок роботи Котляревського над поемою “Енеїда”.

Двадцять років перебував на військовій службі, де за виявлену хоробрість у боях та за уміле виконання дипломатичних доручень його було декілька разів нагороджено, надано чин капітана.

Котляревський був глибоко обізнаний з культурно-мистецьким життям країни, підтримував тісні зв'язки з рядом письменників, журналістів, науковців. Він дуже добре знав пам'ятки старовини, прекрасно розбирався в українському фольклорі та етнографії. Жив Котляревський скромно і просто. Надзвичайно був життєрадісним і дотепним, гуманний і доброзичливий, він був одночасно гострим і нещадним у ставленні до потворних життєвих явищ, людських пороків і пороків соціальних.

У 1835 році через хворобу Котляревський залишає службу і йде у відставку. Останні роки життя він зовсім мало виходив з дому, але його

безперервно відвідували друзі й знайомі. Усе своє майно, перед смертю, роздав родичам і знайомим. Помер Котляревський 29 жовтня 1838 року.

“Енеїда” І. Котляревського стала реформаторським твором. Вона повернула розвиток української літератури в нове річища. Академік О.Білецький писав: “Енеїда” Котляревського з’явилася в епоху, коли історичні обставини поставили під знак питання даліше майбутнє української мови, а також усієї української культури. Бути чи не бути українському народові, який втратив останні рештки автономії, який перетворився в малій своїй частині в “малоросійське дворянство”, а в більшій – у кріпаків і все сильніше відчував соціальний і національний гніт царського уряду? Бути! – відповіла на це запитання поема Котляревського” [2, с. 18].

У студіях над трансформацією ідей від поеми Вергілія до поеми Котляревського й полягає *актуальність* теми даної роботи. У цьому ж і її *новизна*.

Метою дослідження є окреслення особливостей трансформації від поеми “Енеїда” Вергілія до поеми Івана Котляревського, їх особливості, збіжності та розходження.

Для її здійснення ставилися такі *завдання*:

1. Простежити трансформацію ідей, образів, мотивів, ремінісценцій Вергілієвої поеми до твору Котляревського.
2. Виявити особливості цих трансформації у творах Вергілія і Котляревського.
3. Розглянути основні проблеми поетики та ідейно естетичні параметри цих поем.
4. Окреслити місце суспільно-політичних та художніх ідей, реалізованих у поемах Вергілія та Івана Котляревського.

Предметом дослідження є контекст створення твору Вергілія та поеми І. Котляревського, елементи поетики та ідейно-естетичні параметри “Енеїди”.

Об’єктом дослідження є поеми “Енеїда” Вергілія та Івана Котляревського.

Методологічною основою дослідження є історичний та історико-порівняльний метод.

У наступних розділах буде детальніше розглянено окреслені вище проблеми, у висновках узагальнено основні ідеї дипломної роботи.

Структура даної магістерської роботи обумовлена метою та завданням дослідження й складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Результати роботи можуть бути використані як у шкільному курсі української літератури, так і при підготовці лекцій та практичних занять.

Розділ I. Образ Енея у Вергілія і Котляревського: міт мандрівки й вічного повернення

У повній назві “Вергілієві Енеїда, на малоросійській язик переложенная И.Котляревским” означено різницю у позиціях Вергілія і Котляревського. Ця різниця, крім видимого рівня, має ще й свій підтекст. Вергілій, приступаючи до запису свого тексту, знає, що місія Енея щодо заснування нового царства буде (була) успішною. Котляревський знає те, що було відомо Вергілію, знає текст поеми Вергілія і знає те, чого не міг знати Вергілій, оскільки Котляревський живе після Вергілія. Котляревський знає, що Римська імперія була завойована варварами, які далеко не відразу спромоглися сотворити на уламках старої імперії нову. Отже, Котляревський знає, що імперії валяться. Вергілій знає, що його “Енеїда” повинна ствердити ідею імперії як певного абсолюту, непідвладного часові. Котляревський знає, що й імперії часові підвладні – отже, приступаючи до творення своєї версії “Енеїди”, досконало знаючи “Енеїду” Вергілія, Котляревський не знає, який додатковий шанс є у його героїв-маргіналів. Те, що маргіналізація обіцяє якийсь додатковий, незапрограмований ні суспільною структурою, ні провидінням, ні Вергілієм як попередником-деміургом, шанс для Котляревського, який береться за свою версію “Енеїди”, стає спонукою до писання-дослідження. Який це шанс? У кожному разі не імперієтворчий, адже імперії гинуть – і деколи в найпринизливіший спосіб. Чи є у маргінала шанс стати немаргіналом – кимсь таким, хто опанує часом? Котляревський цього не знає, але він знає більше, ніж Вергілій, - він знає, що навіть імперії валяться, тому Еней Котляревського не може стати засновником династії імператорів. Що ж він може? Як він діє? Яким він є? Відповіді на ці питання можемо отримати, зіставляючи тексти обох “Енеїд”.

Яким є Еней Котляревського у зіставленні з Енеєм Вергілія? Традиційна і поверхова відповідь: Еней Котляревського – смішний, сміховинний. І справді, якщо у Котляревського – “парубок моторний // і хлопець хоть куди козак” –

сміховинний ефект виникає, якщо читач знає, що Еней Вергілія – аж ніяк не парубок, оскільки має дружину Креузу, яка у дивний спосіб зникає перед відбуттям Енея з Трої, і сина Асканія (Іула). А хто такий Еней Котляревського? – парубок-козак – на все зле проворний – бурлака над бурлаками. Чи може одружений чоловік бути таким? Так, якщо він покидає чи змушений покинути свою родину, якщо він козакує. Козакувати – це у певному сенсі продовжувати парубкувати, навіть якщо козак – одружений чоловік. Чи одружений Еней Котляревського. Це не важливо, бо він – козак. Тому Котляревський уникає згадки про все те, що може свідчити про пошлюбленість Енея. Еней Котляревського – це персонаж, а ліпше сказати, блукаючий фантом, який випробовує цінності на міцність та істинність. Козацтво для українського народу – це цінність майже міфологічного порядку. Вирішуючи стосунки козака Енея зі світовим злом, ми разом із Котляревським занурюємося у царину українських міфологічних цінностей і маємо можливість їх деміфологізувати або ж переконатися, що деякі речі не надаються до деміфологізації, а тому є істинним Міфом – істинною цінністю. Отже, питання про сутність Енея в поемі Котляревського може бути сформоване як питання про сутність козаччини, а в етичному вимірі воно трансформується у питання: козаччина, козакування – це добро чи зло?

Ближнє оточення Енея – ланці. Що станеться з козаком-бурлакою Енеєм і його вимушеними супутниками-ланцями, динамізованими втечею, коли вони зіштовхнуться зі статичними персонажними структурами – Карфагеном, сицилійським царством, пеклом, царством Латина? І що станеться внаслідок таких зіштовхувань зі статичними структурами? Взаємодія динамічного і статичного витворює енергетичне поле поеми Котляревського. Поема Вергілія – статичніша, спокійніша, оскільки все відомо наперед. Не так у Котляревського. Еней, козак, бурлака, сліпа до певного часу динамомашина, яка наштовхується на статичні структури, має шанс як і зруйнувати статику, так і вписатися в неї і перетворити свою сліпу, деструктивну енергію на свідому,

конструктивну дію в межах сильної статичної структури. Отже, Еней – це і пошуковувач свідомості і динамічний козак, який разом із собі подібними рятується втечею. Його відбуття зі спаленої Трої – карколомне, його майбутнє – неясне на відміну від майбутнього Енея Вергілія, яке з'ясовується вже в перших рядках “Енеїди” Вергілія:

Ратні боріння й героя вславляю, що перший із Трої,
Долею гнаний, прибув до Італії, в землі Лавінські.
Довго всевишня по суші і морю ним кидала сила,
Бо невблаганна у гніві Юнона була безпощадна.
Досить натерпівся він у війні, поки місто поставив,
Переселивши у Лацій богів, звідки рід був латинський,
Родоначалники Альби й мури походила Рима [6, с. 47].

Доля обох Енейів уже на перших сторінках вирішується на ієрархічно вищому рівні. Мотивація нелюбові Анони до Енея у Котляревського збігається з Вергілієвою мотивацією лише частково – Юнона все ще ображена на Парісів суд, за яким найкрасивішою з богинь визнано Венеру, матір Енея. У Вергілія серцевина ворожості Анони до Енея пов'язана з Карфагеном. – Еней – родоначалник династії Юліїв, правителів Римської імперії, – небезпечний для Карфагена і сам по собі, і своїми нащадками, які колись зруйнують Карфаген, як Еней розбив серце Хінони. Юнона, богиня шлюбу, намагається не допустити Енея ні до Карфагену, ні до Італії. Буря, яку влаштовує Еаг на прохання Анони. Розпорошує троянський флот і вгамовується лише за наказом Нептуна: Частина пошарпаних суден, в одному з яких знаходиться Еней, пристає до берега Лівії, але Еней, незважаючи на катастрофічність пережитої ситуації, свідомий своєї місії:

Стільки пригод перебувши і стільки напастей зазнавши,
Всі ми прямуємо в Лацій тепер, де нам доля вказала
Мирну оселю: Троянській державі там слід відновитись;
Отже, держіться й себе бережіть для часів щасливіших [6, с. 27].

Інакше у Котляревського. Щоправда, збережено візит Венери до Зевса-Юпітера, з якого ми довідуємося про те, що невідомо ще самому козакові Енеєві:

Еней збудує сильне царство
І заведе своє там панство;
Не малий буде він панок.
На панщину весь світ погонить,
Багацько хлопців так наплодить
І всім їм буде ватажок [19, с. 27].

Про свою місію “будування Риму” Еней у першій частині поеми Котляревського забуває, він нею не перейнятий, нарешті згадує про неї як про тяжку повинність лише після з’яви Меркурія – ним керує лише бажання залагодити собі і приятелям тілесний комфорт. Карфаген для Енея Котляревського – це стан тілесного комфорту свідомість Енея час від часу пробуджується від струмування страху перед загрозою агресії щодо його тілесного життя. Страх – це те, що його динамізує у першій частині “Енеїди” Котляревського, примушує втікати з Трої, давати хабаря Нептунові, покидати аж надто гостинну Дідону. Еней же Вергілія за будь-яких обставин перейнятий своєю місією, і Карфаген для нього – місце вимушеного перепочинку, тимчасової зупинки. Залишатися надовго чи назавжди у Карфагені означає занедбати свою місію. Найсильнішим же “карфагенським магнітом” в обох поемах виявляється цариця Дідона. Але перебіг роману Дідони з Енеєм у Вергілія і Котляревського знову ж таки має різну мотивацію. Еней в обох поемах потрапляє на лівійський берег, де стоїть Карфаген, не зі своєї волі. У Вергілія детально з’ясовано участь богів у цій пригоді троянських блукальців. Роздратована Юнона звертається по допомогу до Еола, Еол насилає на море вітри. Нептун їх проганяє і вгамовує бурю, Венера тим часом благає свого батька Юпітера про ласку щодо Енея і його супутників. Юпітер, обіцяючи вдовольнити прохання своєї доньки і матері Енея, розгортає майбутнє роду

Енея аж до часів Вергілія і далі – в безмежну часову перспективу, посилає на лівійську землю Меркурія, щоб залагодити гостинність місцевої влади до тевкрів, себто троянців. Таким чином, в Карфагені Еней опиняється врешті-решт з волі Юпітера. У Котляревського цю схему майже збережено, але прибуття Енея до лівійських берегів відбувається після зустрічі Венери з Юпітером, а у Вергілія – перед цією зустріччю. А тому виходить, що володар Олімпу дозволяє у Котляревського троянцям Карфагенську зупинку, а у Вергілія приймає її як таку, що вже відбулася, і намагається зробити її комфортною для троянців. Та і в Котляревського, і у Вергілія Юпітер санкціонує те, що пізніше стане на перешкоді Римській місії Енея. Для Юпітера так ніби не істотне окреме – те, що наповнює щоденне життя людини, і це зрозуміло. Та окреме, проникаючи у загальне, починає виявляти свою сваволю. Таким чином, Карфагенський епізод в обох поемах стосується сваволі, занехання людьми божої волі. Божа воля виявляється у тому, що стається з людиною, а людське свавілля – у занехаю ванні цього ставання. Щоб ставання ставалося для людини, щоб подія відбувалася з людиною і для людини, вона повинна усвідомитись людиною, перейти в людське внутрішнє. Інакше подієво-буттєвий плин ставання вислизатиме з людського буття. У Карфагені з Енеєм – і в Котляревського, і у Вергілія – відбувається у якийсь момент таке вислизання. Саме це обурює Юпітера у Котляревського і непокоїть Юпітера у Вергілія. Юпітер санкціонує перебування Енея у Карфагені, не вникаючи у деталі цього перебування, але не може допустити вислизання Енея з буття внаслідок запаморочення свідомості. Сваюля і запаморочення свідомості, таким чином, взаємопов'язані. Яким же чином свідомість Енея паморочиться?

У Енея Вергілія затемнення свідомості у Карфагенському епізоді відбувається поволі і майже непомітно для самого героя. Еней – внутрішньо і зовнішньо – перейнятий своєю місією. Він з розчуленням розглядає у Карфагенському храмі настінні розписи, які зображують епізоди Троянської війни. Так він довідується про славу, в тому числі, і свою, яка вже дійшла до

Карфагену (“Між старшиною ахейців себе він впізнав після того...” [6, с. 34]). Але це не так тішить його амбіції, як нагадує йому трагедію загибелі Трої і про його обов’язок відновити Трою на італійській землі, перевезти туди пенатів. У храмі, захований у юрбі, Еней спостерігає за урядуванням Дідони, переконується у ладній мудрості цариці, з якою можливо домовитися про тимчасове перебування троянців у Карфагені. У храмі ж відбувається зустріч Енея з тими троянцями, які були на розкиданих бурєю кораблях. Виявляється, що з двадцяти кораблів флотилії Енея загинув лише один. Троянці сповіщають Дідоні про свої наміри, трактують негостинність тубільного населення, яким владно править Дідона, як варварський пережиток, сповіщають про свого зверхника Енея як про найдосконалішого мужа і просять у Дідони дозволу і сприяння, щоб полагодити пошкоджений бурєю флот. Дідона виявляє гостинність. І щойно тоді перед її престолом з’являється Еней. Вергілій буде епізод першої зустрічі Енея і Діоди так, що Еней не просить Дідону про гостинність, але приймає її, хоча й визнає, що не в силі виявити гідної дяки. Це і шляхетний зворот, але це відлуння грядущого протистояння Риму і Карфагену. Еней одразу ж говорить про тимчасовість свого перебування у Карфагені. Дідона у своїй відповіді Енеєві виявляє, що знає про його шляхетне походження, проводить паралель між своєю долею і долею гнаних троянців “Гнала також мене доля подібне...” – [6, с. 37]). Дідона влаштовує на честь троянців бенкет. До цього моменту ні в кого з персонажів поеми свідомість не затемнена. У перебіг подій втручається Венера. Амур прибирає образ сина Енея Асканія, який на прохання батька несе дари Дідоні, і запалює у серці Дідони жар кохання до Енея. Стріла Амура, скерована Венерою у серце Дідони, – це затьмарення свідомості володарки Карфагену. Володарка. Поцілена стрілою Амура, занехає свої обов’язки щодо володарювання Карфагеном і упокореними тубільцями вона відтепер сама у владі кохання до Енея, тобто вона залежна від Енея і тому вже не володарка. У цьому – підступ Венери. Дідона перейнята Енеєм і хоче якнайдовше бути з ним і врешті-решт злитися з

ним. Щоб задовольнити це своє бажання, Дідона під час бенкету, на якому, до речі, кіфарист Іопас вияснює у співі принципи світ отвору, просить Енея розповісти про свої поневіряння. Книги друга і третя “Енеїди” Вергілія 0 це розповідь Енея Дідоні і всім присутнім на бенкету про загибель Трої, про мандри троянців після відбуття з Трої, про будівництво і занепад місти Енеїди і т.д. Еней сповіщає Дідоні про свою місію, вияснює, що плем’я Дардана – троянці – вихідці з Італії, і тому троянці, подорожують до Італії, повертаються на свою прабатьківщину. Не оминає у своїй розповіді Еней свою троянську дружину Крезу і свого батька Анфіса. Розповідь Енея – це обачно збережене у свідомості Енея минуле, яке впливає на дії Енея у теперішньому і майбутньому. Розповідь Енея – це і є його структурована свідомість, адже він не лукавить і не видає себе за когось іншого. Так у поемі Вергілія. У поемі Котляревського цієї розповіді немає, зате є докладний опис бенкету, на якому ніхто не цікавиться питаннями світобудови, – бенкету у його зовнішньо-тілесно-фізіологічному вимірі. Чому Котляревський вилучає цю розповідь з тексту поеми? Тому що Еней Котляревського не має у своїй свідомості свого ж минулого. У його свідомості є лише інстинкт до самозбереження, страх і пошуки комфорту для тілесного існування. Бенкет, влаштований гарною молодницею, - це і є найвідповідніший стан буття для такої моделі особи. Бенкет буття – тотальне святкове теперішнє, яке не вимагає ні від кого ніякої емісійної проекції у майбутнє. Саме у цей буттєвий стан і западається Еней Котляревського, ледь вирвавшись із шарпанини розбурханого хаосу. Свідомість Енея Котляревського не може запаморочитися в Карфагенському епізоді, бо вона – в зародковому, рефлексивному стані. Котляревський у Частині першій своєї “Енеїди” зображує пригоди несвідомого чоловічого тіла, яке потрапляє у пастку, наготовану розсудливою і владною вдовицею. Дідона вже у момент знайомства з троянцями виявляє бажання “злапати” Енея: “Коли б, – сказала, – молодиця // Енея вашого злапала, // Уже б тоді весела стала” – [19, с. 29]. Сп’яніння і об’їдання – це не так запаморочення свідомості, як найінтенсивніше насичення

чуттєво-фізіологічними радощами тілесного буття. Тіло п'яніє, об'їдається і обкурюється. Тіло увиразнює свою радісну присутність одягом і танцем, грою, співом, змаганнями, втомою, западанням у безпробудний сон – відновлення тілесних сил. Буття Дідони так ніби огортає буття Енея, оволодіває ним, привласнює Енея у своє буття, обречевлює його. Дідона Котляревського. На відміну від Дідони Вергілія, як була, так і залишається владною, – поки Еней її не покидає. Дідона запрошує Енея у свою гру, де правила визначає вона ж. Це гра в інтимне зближення, яке довершується в бані, куди вже Еней підмовив йти паритися Дідону, доповнивши гру Дідони своєю грою. У цьому буттєво-тілесному завихренні розгортається гра чоловічого і жіночого первнів (начал), гра, запропонована Дідоною і врешті-решт нею ж і програна, бо їй так і не вдалося заволодіти Енеєм. Влада Дідони завершується там, де Енеєм заволодіває страх. У Вергілія стосунки Дідони і Енея майже ритуалізовано. Дідона своєю, потьмареною коханням свідомістю, трактує свої стосунки з Енеєм як шлюб. Еней, як це виявляється у сцені розриву, не поділяє такого трактування, але визнає, що кохає царицю. Саме це почуття, як відгук на почуття Дідони, потьмарює місійну свідомість героя. Отже, різниця між інтерпретаціями Карфагенського епізоду у Вергілія і у Котляревського – це врешті-решт різниця між духовним і тілесним, ритуальним і спокусливо-грайливим.

Інтерпретацію про Сицилійський епізод розпочнімо з Книги п'ятої “Енеїди” Вергілія, якій відповідає Частина друга “Енеїди” Котляревського. Отож, троянський флот, гнаний північним вітром, якнайшвидше відбуває з Карфагена. Утікачі ще помічають відблиски жертовного вогню Дідони, хоча не знають напевно, що воно таке. Усі вони опечалені драматичним фіналом великого кохання свого вождя і цариці, засмучені шаленством покинутої: Тим часом у відкритому морі на них чекає негода. Стерновий Панур радить Енеєві не противитися провидінню і завернути у сіканські порти, тобто на Сицилію. Еней приймає пораду Політура ще й тому, що у Сицилії править троянець

Ацест і в тамтешній землі, опікуваній богом Еріксом, поховано батька Енея Анфіса. Троянські кораблі щасливо дістаються до сицилійських берегів. Там їх зустрічає гостинний Ацест і щедро частує. Але Вергілій не зупиняється на деталях частування. Наступного ранку Еней оголошує троянцям, що якраз цього дня минає річниця похорону Анхіса. З нагоди вшанування пам'яті свого батька Еней вирішує провести гучне святкування. Спочатку – бенкет, який триватиме вісім днів і задля якого гостинний Анцест дарує на кожен корабель гостей по два воли, потім – змагання. Біля могили Анхіса Еней приносить жертви з вина, молока і крові. З могили виповзає вуж із сімома кільцями обвиває поховання. Вуж – незвичайний, про це свідчать його розмір і сяйливі барви луски. Вуж поїдає жертви і знову заповзає у могилу – Еней трактує це як добрий знак і розпочинає поминальну учту. Восьмиденний банкет, та на дев'ятий день влаштовує змагання на честь пам'яті батька.

З моменту закінчення змагань розгортаються події, зумовлені прямим втручанням богів, найперше, Анони. Вона посилає до троянського флоту з неба Іроду, яка уподібнюється од старої троянки Бeroї. Троянське жіноцтво не бере участі у святкових змаганнях чоловіків. Жінки оплакують Анхіса й у глибокому смутку споглядають море, яким невдовзі знову доведеться мандрувати. Хвилі їм обридли, вони не проти залишитися на Сицилії. Псевдо-Бероя звертається до троянок з промовою. Сенс промови в тому, щоб ще більше налаштувати жіноцтво проти мандрів і запалити флот. Жінки Іліона вагаються. Колишня годувальниця дітей Пріама дешифрує Псевдо-Берою. Але троянські матері вже в полоні намови. Ірода здіймається у небеса, і це чудо ще більше розпалює жіночий шал. Жінки, користуючись жертовним вогнем храму Нептуна, підпалюють флот. Пожежа палає. Еней звертається у молитві до Юпітера, готовий прийняти вищу волю – стати свідком порятунку чи загибелі флоту. Еней виявляє смиренність. У відповідь на його молитву Юпітер посилає небачену зливу, яка гасить пожежу і рятує флот.

Наступного дня Еней розділяє троянців на тих, які продовжують мандри, і які залишаються, встановлює ієрархію і призначає могилі Анхіса особливого жерця і флотилія Енея нарешті відбуває з гостинної Сицилії.

Наскрізнний мотив мандруючого у часопросторі роду, який відкупується від безсмертних жертвами, проведено від перших до останніх рядків Книги п'ятої “Енеїди” Вергілія.

У сюжетно-ситуативному плані Котляревський у Частині другій, в загальному, повторює Вергілія. Щоправда, змінено деякі пропорції, дещо відсутнє, дещо переінакшене, а дещо з'явилося такого. Чого немає у Вергілія. Як і у Вергілія, “Сицилійський епізод” можна розділити на дві великі частини – ігрища, присвячені річниці поховання Анхіза, і пожежа на флоті. Та сенс цих двох частин у Котляревського – “язичеськохульний” Котляревський зображує обрядовість як надмірну тілесність, два способи увиразнення якої – бенкетування і катастрофічність. У його “Енеїди” вшанування пам'яті Анхіза стає лише ще одним приводом до бенкету, ще немає старших і молодших, а є лише заводій Еней і побратими по бенкетуванню. Головні складники бенкетування у Котляревського – це обпивання і об'їдання. Перше, що робить Ацест, запросивши Енея “в хату”, – частує горілкою. Частування одразу ж переходить межі звичайної перекуски:

Еней з дороги налигався

І пінної так нахлепався,

Трохи не виперсь з його дух [19, с. 42].

Незважаючи на такий могутній початок, Еней як “богобоязливий” син згадує про річницю смерті Анхіза, який “з горілочки помер”. Еней пропонує троянам, і “всім хрещеним мирянам” “поставити обід старцям”. Усі радо згоджуються. Сенс “поминання” – це, власне, і є обпивання і об'їдання. У цьому всьому є своя дивна логіка – гідно вшанувати померлого від горілки батька син може, лише знищивши якнайбільше алкоголю зі своїми спільниками:

І хто пив разом три осьмухи,
То той Енеєві був брат [19, с. 44].

Зв'язок Енея з батьком у Котляревського – майже зайвий, нав'язуваний нагадуванням, похмільними візіями, як незрозумілий обов'язок. Поки цей зв'язок є приводом до бенкетування, він не надто обтяжливий. Коли ж він стає спонукою до тверезості, Еней зазнає метаморфоз. Ясна річ, що такий пунктирний зв'язок не сягає глибин роду, як у Вергілія. Поняття роду як поколіннєвого ланцюга шанованих предків, котрі відійшли у трансцендент, теперішніх їхніх спадкоємців і грядущих нащадків у поемі Котляревського відсутнє. В Енея був батько, який “опрягся” від горілки, є ланці – побратими. Оце й увесь рід (принаймні на час Сицилійського бенкету).

Спинити всесвітній, безмежний бенкет у вимірах “Енеїди” Котляревського може лише катастрофа. У Вергілія все знаходиться у визначених межах, бенкет і змагання не перемішано. Підпал троянського флоту відбувається одразу ж після того, як програму змагань вичерпано, а не у розпал змагань (бенкетування). У світлі “Енеїди” Котляревського, здається, бенкет міг би тривати вічно, якби не пожежа. Пожежа, катастрофа, є іншим станом світу, несумісним з бенкетуванням, і западається світ у цей стан так само тотально і “без попереджень”, як і у бенкетування. Еней у розпалі бенкетного забавлення не сподівається лиха – “Щоб хто з Олімпа кучму дав” – пророчі слова щодо нашого часу). Лихо знову хитро задумано і облаштовано Аноною, яка “якнайконспіративніше” намовляє підлеглу їй богиню, Ірисю (у Вергілія Іріді) збаламутити троянок. Ірися, прибравши зовнішність старої троянки Бeroї, яку у тексті названо “лукавою відьмою”, опиняється серед троянок. Якщо у Вергілія детально вияснено, де ж у цей час знаходиться справжня Bepoя, то у Котляревського про це – ані слова. Можливо, Ірися вселяється у тіло справжньої Bepoї? Найважливіше, що і справжня, і фальшива Bepoя – “лукава відьма”. Троянські жінки нудяться, виконуючи покладений на них чоловіками обов'язок стерегти човнів.

Бо їх не кликали гулять,
 Де чоловіки їх гуляли,
 Медок, висушу попивали
 Без просипу неділь із п'ять [19, с. 50].

Горювання троянських жінок пов'язане не так з бажанням мати біля себе своїх чоловіків, як прагнення долучитися до життєвого бенкету, в якому чоловіки беруть участь:

Дівчата з лиха горювали,
 Нудило тяжко молодиць;
 Лиш слинку з голоду ковтали,
 Як хочеться комусь кислиць.
 Своїх троянців проклинали,
 Що через їх так горювали [19, с. 51].

Псевдо-Бероя стверджує нібито те саме: чоловікам добре, бо вони гуляють, жінками погано, бо їх чоловіки дурять, “морочать”, “глузують”, а “бахурують” з іншими, не допускаючи своїх жінок до гульні. Лукавство ж Псевдо-Берої у тому, що вона не радить жінкам долучитися до бенкету чоловіків, а горем заплатити горем – спалити флот. У “Енеїді” Вергілія жінки піддаються впливу, тому що їм йдеться про вкорінення – зупинку заради спокійного осілого сімейного господарського життя. В “Енеїді” Котляревського троянками йдеться не так про вкорінення, пов'язане з працею, як про бенкетування. Троянки такі ж самі, як і троянці, – тілесні, але відокремлені від тілесного бенкетування, а тому і носії катастрофічності. Тіло, яке не має або не пробудило у собі Духа, западається як у бенкетування, так і у катастрофу – і ці дві протилежності часом взаємопереходять.

У ситуації, яка склалася у флоті, Еней потребує поради. Мудрість поради Навта з “Енеїди” Вергілія у тому, що він радить Енеєві розділити троянців на тих, хто хоче залишитися у Сицилії, і тих, хто спраглий допомагати Енеєві у його місії. Порада Невтеса Енеєві Котляревського – не журитися, не

плутатися в думках, покинути горе і піти вкlastися спати. Отже, мудрість у не діянні – майже за даоськими приписами.

У Вергілія людина є мудрою, коли добре діє, у Котляревського людина діє завжди не мудро і наймудрішою стає, коли спить. Анхіза – у версії Котляревського – являється синові у сні з пекла. Тобто – знизу, але, явившись у сні, вимагає в Енея пробудження. У словах Анхіза – ні слова про троянське жіноцтво, зате троянському чоловіцтву є рекомендація не впиватись, щоб подальша подорож була безпечнішою. Можна припустити, що Анхіз не так закликає троянців до тверезості, як до помірною пиття. У пекло Енеєві потрібно зайти, бо в батька до сина “діло єсть” – так ніби мертві із живими можуть мати якісь справи, і тому, що “треба кланятись Плутону”, який Енеєві “казань скаже, // Дорогу добру в Рим покаже...” Пізнання Енеєм роду, як бачимо, Котляревським вилучено, зате нав’язується обов’язок вклонитися ієрарху, щоб мати гарантоване добре життя. Батьківство полягає в тому, щоб навчити сина, кому потрібно кланятись. Материнство – щоб вчасно попросити за сина. Єдиний, хто гине після відплиття троянських човнів з Сицилії “Поромщик їх, що найглавніший” Тарас. Він падає у хвилі, не втримавшись на кормі, бо занадто п’яний. Підсумок другої частини “Енеїди” Котляревського напрошується такий – пити треба в міру, і Еней починає це розуміти, – “щоб не пропали всі з коша”. Цікаво, що в останній строфі другої частини вжито ці слова – рід і кіш.

Мотив мандрівки в пекло – один із найпоширеніших у світовому письменстві.

Пекло пече. Пекло – це нестерпний вогонь, нелюдська спека. Українське слово, яке позначає потойбічне царство мертвих, “пам’ятає про це. Вогонь, спека, спрага, напруга, гонитва – і сподівання умиротворення. Вогонь виганяє Енея з Трої, вогнем позначена його втеча з Карфагену, вогнем охоплено його човни на Сицилії, пекельним вогнем підсвічено його блукання підземним царством... Про Енея у трьох перших частинах поеми Котляревського можна

сказати словами прислів'я – “з вогню та в полум'я”. Стихія, протилежна до вогню, - вода. Водою Еней утікає від вогню, а тому і потрапляє час від часу у владу води. Вода – така ж небезпечна для нього, як і вогонь, така ж непевна і свавільна. Вода його перевозить від вогню до землі, яка знову спалахує під ногами. Чи є з цього вогняно-водяного мерехтіння якийсь вихід? Еней мусить “піти в землю” тобто – під землю, Еней мусить заземлитися. Дістатися коренів, дістатися свідомістю до захованої під поверхнею механіки функціонування людських марнот.

Частину третю “Енеїди” Котляревського, як і Книгу шосту “Енеїди” Вергілія можна поділити на інтродукцію і власне подорож підземним царством. Це найзагальніша структурна відповідність в обох поемах.

Котляревський розпочинає черговий відтинок своєї оповіді. Як і Вергілій, сумом Енея з приводу зникнення одного зі своїх супутників, щоправда, Еней Котляревського гамує свій сум “сивушкою”. Але тривога не минає – Енеєві згадується небіжчик батько, словам якого він не довіряє; довкола непевна морська стихія; світом правлять непевні боги.

Йому Плутон та батько снівся

І пекло в голову ввійшло [19, с. 61].

В голову пекло ввійшло Енеєві тому, що він обов'язково мусить спуститися туди і думками він випереджає своє тіло.

Розглянемо детальніше структуру підземного царства, куди спутилось за Енеєвими думками і його тіло. У Котляревського в пекло веде чадна задимлена вулиця, яка нагадує вулицю промислового закіптюженого міста. У Вергілія в царство Діта треба йти через якісь пустельні зони. “в світлі скупому”, коли від речей відібрано їхні барви. Далі Еней і Сівілла зустрічаються з різними лихами. У Вергілія зі смутком, гризотою, пошестями, старістю, страхом, голодом, злиднями, смертю, війною... У Котляревського – з дрімотою, чумою, війною, холодом, коростою, голодом, холерою, бешихою...

У Котляревського вхід у пекло обставлено, як вхід у якийсь закритий для стороннього ока промисловий об'єкт. Усі Котляревського лиха – цілком знані з життя. Лиха, які йдуть від лихих людей, можна поділити на лиха, пов'язані зі злою родиною, зі злими чиновниками – урядниками, зі святенницями – лицемірками і з явними маргіналами – спокусниками та спокусницями. Для волоцюги Енея усе це, а особливо те, що волоцюжництво – лихо, – велика новина.

Якщо Смерть – це лихо, яке нападає на людину, як пошесть чи якась некерована стихія. То людські лиха залежать вже від самих людей. Вони нагадують людську юрбу. І юрба з'являється в “Енеїді” Котляревського в епізоді очікування перевозу через Стікс.

Перебіг цього епізоду в “Енеїді” Котляревського повністю збігається з “Енеїдою” Вергілія, якщо не зважати на ет, що зустріч Енея з Паліндром у Котляревського описано лаконічніше і без розмови між ними. Юрба душ щойно померлих чекає на перевіз і в “Енеїді” Вергілія. Нею керує закон – Харон перевозить лише душі похованих Старий і страшний бог Харон чітко дотримується закону. Котляревський не дає жодного пояснення, яким законом чи принципом керується Харон, коли вибирає з юрби душі для перевозу. Харон Котляревського двічі порівнюється з чужинцем – “Як циган, смуглой цери був”, “І губи, як арап, оддуб” [19, с. 72]. Незважаючи на свій занедбаний вигляд, Харон добре робить свою справу: “По Стіксові, як стрілка, мчався, //Був човен легкий, як пушок” [19, с. 72]. Харон у Котляревського сприймається як авторитарний залагоджував справ у соціально-напруженій ситуації, коли витворюється беззаконна юрба, маса. Цікаво, що юрба, на відміну від Харона, нагадує Котляревському близьких до полтавчан сусідів “На ярмарку як слобожани” [19, с. 73]. Задля актуалізації наведемо цитату з класичного уже “Бунту мас” Хосе Ортеги-і-Гасета:

“Люди живуть гумористично, і то тим більше, чим трагічніша маска, яку вони прибирають. Всяке життя гумористичне, коли воно займає заперечні

позиції на яких ніхто не ладен стати твердо й беззастережно. Маса не ставить ногу на твердий, незручний ґрунт свого призначення; вона радше животіє, фіктивно висячи в повітрі. Тому особливо тепер, це життя без ваги і коріння підхоплюється найслабшою течією. Це епоха течій і підхоплювання”.

Ця гумористичність загрозованих викоріненням мас і людей мас, які поводять себе гумористично навіть у драматичних ситуаціях, Котляревський фіксує у своїй “Енеїді” наскрізно, більше ніж за 130 років перед тим, як видатний іспанський мислитель написав свою працю. В епізоді перевозу, як на мене, гумор посилюється тим, що юрба змагається за право якнайшвидше потрапити до пекла, “потрапити поперед батька в пекло”. Якщо у Вергілія душі прагнуть якнайшвидше бути перевезеними у царство Діта, бо – рано чи пізно – там на них чекає полегшення, то у Котляревського бажання душ якнайшвидше потрапивши в місце вічних мук, “на прощу до чортяк”, – абсурдно-гумористичне. Єдине пояснення, яке спадає на думку, – це циркуляція юрби, якою маніпулюють, використовуючи настанову “куди всі, туди і я”. Але кожне “Я” намагається випередити “всіх інших” у цьому русі мас:

Душа товкала душу в боки
І скрекотали, мов сороки;
Той пхавсь, той сунувсь, інший ліз;
Всі м’ялися, перебирались,
Кричали, спорили і рвались.
І всяк хотів, його щоб віз [19, с. 73].

У безладі, влаштованому юрбою, може порядкувати лише темна свавільна сила. Харон поводиться брутально, і саме це йому гарантує послух юрби:

І знай. Що все веслом махає
І в морду тиче хоч кому... [19, с. 73].

І у Вергілія, і в Котляревського Харон “володар свого діла”. Без нього в пеклі ніяк не обійтись.

В обох “Енеїда” пекло можна умовно поділити на три зони. Зона грішників (чоловіків), зона грішниць, та зони померлих, які ще чекають на присуд. Кожна з цих зон має свої переваги, які поступово ми розглянемо.

Отже, Еней очікує побачити у пеклі муки грішників, і його попереднє знання про пекло, як місце вічних мук для грішних душ, знаходить підтвердження, хоча муки душ досить, сказати б, тілесні. Головний атрибут мук – огонь:

Смола там в пеклі клекотіла
І грілася вся в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь великий страх! [19, с. 76].

Пекельні мучителі – чорти, яких, ясна річ, немає у Вергілія. Зате у Вергілія детально з’ясовується сутність вогню – “вогонь із небесного первня”, який у Котляревського перетворюється на стихію нищення і покарання. У пекельних муках знаходяться:

А) пани, точніше, ті з панів, “що людям льготи не давали // і ставили їх за скотів”. За це панів покарано їхньою ж карою – тягловою, “скотською” роботою і чортячим наглядом;

Б) самогубці – ті, хто не люблять свого життя як Божого дару. Їх покарано вигадливими тілесними тортурами;

В) багаті та скупі. Їм вливають розтоплене срібло в зажерливі роти;

Г) брехуни. Їх змушують лизати розпечені сковороди брехливими язиками;

Ґ) неодружені перелюбники. Їх зачеплюють “за тєє тіло, // на світі що грішило сміло...”;

Д) священичо-чернеча ієрархія, яка занехає церковні справи на користь своїх приватних;

Е) спокусники неодружених дівчат, брехуни, які домагалися інтимності, обіцяючи одруження;

Є) дурисвіти – купчичі, які “поганий продавали крам”, - нечисті на руку крамарі.

Чимало ще інших грішників знаходиться у чоловічому секторі, але завершується він “видавецькими” муками, тобто в пеклі були й ті, що писали нудно і стримано і їх писання було пекельною мукою.

А тепер звернемо увагу на зону грішниць. У Вергілія жіноча тема у підземному царстві виникає двічі – з розповіді тіні Деїфоба, який пошлюбив Єлену після Париса і був підступно вбитий Єленою і її першим чоловіком Менеласом, і в епізоді зустрічі Енея з тінню Дідони. В одному і другому випадках маємо мотив роз’єднання-з’єднання шлюбної пари і смертоносного зла, яке виникає внаслідок цих напруг. Звичайно, можна вважати цей мотив поштовхом до виокремлення жіночих гріхів у поемі Котляревського. Та безумовним є власне це виокремлення. Котляревський, можливо, відчував наближення феміністичної проблематики і зрівняв – принаймні у пеклі – жінок у правах із чоловіками. Запишемо це на його рахунок. І спробуймо теж навести у “жіночому пеклі” систематизаційний лад. “Жіноче пекло” звітує про себе галасом:

Що аж кричали на чім світ;
Оці то галас і справляли,
Гарчали, вили і пищали,
Після куті мов на живіт [19, с. 79].

Те, що об’єднує всіх грішниць – це крик і клятьба. Але це не гріх, а реакція на кару. Карають же душі жінок за надмірне мудрування і бажання верховодити над чоловіками. Далі Еней наштотхується на окремі різновиди грішниць:

- А) фарисейки – релігійні на людях і нечестиві на самоті;
- Б) модниці й повії;
- В) молоді жінки, які одружувалися з розрахунку зі старими чоловіками й отруювали їх, щоб успадкувати їхнє майно;
- Г) жінки, які дурять людей фальшивою косметичною красою;

Г) сварливі старі жінки, які не люблять молодих, хоча самі замолоду забавлялися “та й по дитині привели” [19, с. 84].

Д) відьми, шептухи, ворожки, що знаються з нечистою силою;

Е) звідниці;

Узагальнююча строфа:

Були і світські, і черниці,
Були дівки і молодичі,
Були і паньї, й панночки;
Були в дульєтах і в капотах,
Були всі грішні жіночки [19, с. 82].

Як бачимо, більшість жіночих гріхів можна назвати статевими, є жіночий гріх, пов'язаний із старечим наріканням і частина гріхів, пов'язаних з умінням жінок змінюватися в залежності від обставини. Спільні з чоловіками-грішниками різновиди грішної діяльності – дурисвітство, спокусництво, звідництво, відьомство.

У жіночому пеклі немає грішниць “суспільно-ієрархічних”, “професійно-цивілізаційних”, і це справді ознака того, що соціально-професійні структури суспільства, у якому жив Котляревський, були, переважно, опановані чоловіками. Але грішне “мудрування” всіх без винятку грішниць полягає, власне, у тому, щоб підпорядкувати собі уже сформований (і грішний) чоловічий світ, верховодити над ним, запускаючи у хід свої статеві принади. Чоловіче начало традиційно пов'язане з благочесністю рицаря. Котляревський фіксує його деградацію до рівня злодія, маргінала. Жіноче начало пов'язане з любов'ю, сімейністю, материнством. Котляревський фіксує його деградацію до рівня повійниці, маргіналки, злодійки включно зі сфальшованими шлюбами. Жінки не менш винні за чоловіків, тому Котляревський пише про грішниць набагато більше, ніж Вергілій. Поділ “грішної” частини пекла на чоловічий і жіночий сектори – це наслідок поділу українського суспільства на маргіналів-чоловіків і маргіналок-жінок, теж “на всеє зле проворних”. Більшість грішників

і грішниць не виконують своїх обов'язків, не тотожні своїм суспільним ролям, тому і підвладні тотальному дурисвітству, тотальному Злу. Недаремно Котляревський дає узагальнюючі строфи – знак цієї тотальності.

Затрата тотожності, необов'язковість, безвідповідальність – це смертельна загроза, це гріх, за який потрапляють на вічні муки у пекло. Для Енея Котляревського такий причинно-наслідковий зв'язок – безумовна новина, бо хіба він і його оточення – не безтямно-безвідповідальні?

У контексті наростання цієї тотальності Енея з кожною наступною строфою щоразу більше мало б цікавити питання – а хто ж спасений? Тим часом Котляревський пропонує ще один рівень гри – означивши грішників і грішниць, він переводить нас разом з Енеєм і Сівіллою у сектор щойно померлих і ще не “осуджених” душ. Гра полягає у відгадуванні, хто куди з новоприбулих потрапить. Цікаво, що Вергілій, поділяючи царство Діта на зони, частіше прив'язує цей поділ до причини смерті; Котляревський же переважно систематизує своє пекло за тяглими земними справами.

Ця зона нагадує загін для коней або кошару, де душі щойно померлих очікують на присуд. Тут дозволене спілкування між душами, тут душі можуть обмірковувати, осмислити своє земне життя. Але щойно померлі душі не каються, а розмовляючи про свої справи, так ніби все ще перебувають у хх колі. Душі – в очікуванні суду, як підлеглі – в очікуванні вердикту начальника. Начальник може пом'якшити або посилити провину підлеглого, а може і взагалі не помітити її. Тому душі грішників сподіваються на випадок, а не на те, чого вони справді заслуговують:

Тут різні душі походжали,
 Все думали та все гадали,
 Куди-то за гріхи їх впруть.
 Чи в рай їх пустять веселитись,
 Чи, може, в пекло посмалитись,
 І за гріхи їм носа втруть[19, с. 82].

Хто ж перебуває у цьому секторі?

- А) багатий, що його смерть відібрала від грошей,
- Б) скупий, що не встиг погулять на світі.
- В) Сутяга, який тлумачить закони.
- Г) мартопляс-спокусник.
- Ґ) нечестивий суддя.
- Д) лікар, який чваниться, “як людей морив”.
- Е) Чоловіки-модники, новітні дурисвіти.
- Є) недбалі слуги, які дурять і обкрадають своїх господарів.
- Ж) спокусниці, яким тут вже не вільно спокушати.
- З) господині, “які дівок охочі бить”.

У цьому секторі чоловіки і жінки перебувають разом, але воля їх обмежена – вони можуть обмірковувати свої земні справи, але вже не можуть ними займатися. З новоприбулих “професіоналів” з’являються лікар і модник. Прогрес побільшує кількість професійних і соціальних ролей, а тому і побільшується кількість нових різновидів грішників.

Цікавою є зустріч у пеклі Енея з Дідоною. У Вергілія Еней зустрічається з тінню Дідони на “полях смутку”, де “були ті, кого жаром жорстоке зв’язало кохання” [6, 139]. Еней бачить відомих міфічних жінок – Федру, Прокру та інших. Поміж них блукає тінь Дідони. Ця зустріч відбувається майже зразу після присипляння Цербера. Котляревський переміщує цей епізод у кошару неосуджених душ. У Вергілія Дідона – жертва нещасливого кохання, і тому вона на “полях смутку”. У Котляревського ж Дідона – це в очікуванні суду. Куди потрапить Дідона? У жіночий сектор пекла чи, може, у згаданий вже рай? Це ще одна загадка для Енея і для читача.

У Вергілія Дідона зарізала себе мечем. У Котляревського – само спалилася. Тому Еней бачить її “осмаленую, мов головня...” Жіноча краса знову перетворюється у свою протилежність. Еней – назовні поштивий – насправді знущається над Дідоною, вияснюючи їй її ж метаморфозу:

Така смачная молодиця,
 І глянь! Умерла залюбки...
 Рум'яна, повна. Білолиця.
 Хто гляне, той лизне губки;
 Тепер з тебе яка утіха?
 Ніхто не гляне і для сміха,
 Навік тепер пропала ти!
 Я, далебі, в тім не виною,
 Що так роз'їхався з тобою,
 Мені преказано втекти [19, с. 84].

Пропозиція Енея продовжити у пеклі земне кохання звучить як продвійне знущання, бо у цій зоні пекла не вільно продовжувати земні справи, і вже нема з ким продовжувати, адже “тепер з тебе яка утіха?” Дідона по-земному посилає Енея саме туди. Де вони вже і перебувають – “к чорту убирайся...”, і сама пропадає “чортзнаде”. У пеклі Котляревського їй місце серед самогубців, але самогубців немає у жіночому секторі. Повторюю, Котляревський вибудовує своє пекло більше за тяглими грішними земними справами, ніж за тим чи іншим різновидом смерті, як це простежується у Вергілія. Земні справи Дідони були б цілком добрі, якби не Еней. Куди потрапить душа бідолашної вдови? – У Вергілія Дідона знову з'єднується зі своїм чоловіком Сіхеєм. У Котляревського вона “чортзна-де пропада”. До земних провин Енея додається це й пекельна провина – глум над мертниви. Сівілла знову динамізує все ще безтямного волоцюгу.

Крім Дідони, Еней зустрічається у пеклі це й із знайомими троянцями. Чергова пекельна зустріч відбувається так, ніби земляки випадково зустрічаються десь на чужині. Несвідома радість, “реготня”, спогади про колишнє знову заважають Енеєві усвідомити, де він перебуває і з якою метою. Пекло Котляревського в усьому нагадує земний світ. У ньому, як і в земному житті, відсутня вічність – є лише “тепер”. Якщо підземне царство у Вергілія –

це місце глобальних часових вимірів, місце, де очищаються забруднені тілесністю душі до стану чистого вогню – Духа і де мовиться про наближені до вічності речі, то пекло Котляревського – це продовження земного “тепер”, у якого немає не усвідомленого міфо-історичного минулого, ні воле наступу до майбутнього. “Тепер” містить у собі те, що перед очима. “Тепер” – це тип пасивної дзеркальної свідомості, в якій немає ані структурованої пам’яті, ані історії, ані цінностей, які примушують рухатися не лише в просторі, а й у майбутнє. Сівілла постійно штурхає Енея, залякуючи його то тим, то сим. Будь-як зачіпка відволікає Енея від його мети – зустрічі з тінню батька. Розглянувши пекельні дивовижі, він поки що так і залишається собою колишнім – про це найкрасномовніше свідчить зустріч з Дідоною.

Отже, Еней зустрічається з тінями душ земляків – так ніби зустрічається з живими земляками. Дослідники Котляревського стверджують, що деякі з перехованих “земляків” і справді були полтавчанами-сучасниками Котляревського, наприклад, єдиний названий повним іменем Вернигора Мусій. Навіть якщо це й правда, то маємо тут це й мовну гру з текстом “Енеїди” Вергілія. Адже дорогу до Анхіса у Вергілія Енеєві сповіщає Мусей. Можливо, це і натяк на легендарного Вернигору. У Вергілія з полеглими троянцями Еней також зустрічається одразу ж після зустрічі з тінню Дідони. Так що дай, Котляревський майже дотримується композиції Вергілія, дещо модифікуючи її.

Звернемо увагу на це один куточок пекла, на дім Плутона та на його будинки, де перебувають душі праведників. У Вергілія цей епізод накладається на тартарійську твердиню, яку охороняє ерінія Тізіфона і де завдають мук грішним душам. Ми вже зауважували, що частина грішників у чоловічому секторі пекла Котляревського збігається з тартарійськими мучениками. Виявляється, що і в палаці Плутона у поемі Котляревського грішникам, що їх засудив пекельний суддя Еак, завдають мук. Головний кат – “баба бридка”, не названа Котляревським на ім’я. Якщо у Вергілія Тартар і Елісій – цілком різні зони Діта, то у Котляревського в царській резиденції Плутона знаходяться і

грішники. І праведники. Праведники живуть у панських палатах, а не на лоні природи. І це ще одне підтвердження земних уявлень про благодать у структурі підземного царства у поемі Котляревського. От тільки у пеклі все навпаки: грішним заборонено те, що було їх земним благом; правдниками земне благо дозволено, бо в житті вони були від нього від'єднані. Благом є святковий безжурний спосіб життя, неробство. Пиття доброї горілки, споживання ласощів, куріння люльок, екзотика, вони можуть робити, що хочуть. Але які це справи?

Тут чистий був розгардіяш:

Лежи, спи, їж, пий, веселися, кричи, мовчи, співай, крутись,

Рубайсь – так і дадуть палаш [19, с. 88].

Райські справи – не виробничі, не пекельні. У “пекельному раю” праведники живуть всі разом – і чоловіки, і жінки – відкрито й альтруїстично. Тут немає місця егоїзмові:

Не чванились, не величались,
 Ніхто не знав тут мудровать,
 Крий Боже, що не догадались
 Брат з брата в чім покепкувати;
 Не сердилися, не гнівилися,
 Не лаялись і не билися,
 А всі жили тут люб'язно;
 Тут всякий гласно жениха вся,
 Ревливих ябед не боявся,
 Було вобщє все за одно [19, с. 89].

Енеєві цей спосіб вічного життя дуже подобається. І нарешті у його голові формується справді важливе питання, яке може вплинути на його земне життя: “Які се праведні були?”. У Вергілія Еней у Сівілли запитує лише про тартарійських мучеників, праведних же він просто оглядає з подивуванням.

У Вергілія і Котляревського серед праведників названо добрих людей – тих, котрі прислужувалися іншим, любили допомагати людям. Добро, зроблене

на благо іншому, – це ознака праведності. Найбідніші і найупослідженіші за життя – жебраки, сироти, – потрапляють до числа праведників за те, що не робили і не могли робити зла, внаслідок своєї бідності, за своє земне терпіння. Серед праведників Котляревського є ще “чесні дівки”, але немає, якщо так можна сказати, чесних дівчів. Серед праведників немає колишніх сімейних пар, у Котляревського є лише уламки сімей – вдови, сироти. Ні у Вергілія, ні у Котляревського серед праведників не названо хліборобів, хоча у “чоловічому пеклі” Котляревський згадує “мужів”.

Котляревський не обмежує праведників якимось одним завітом, а це вже його авторська дискусія з монополізацією раю тими чи іншими релігійними конфесіями.

Еней, побачивши серед праведників вдів, міг би згадати про Дідону, щоправда, Дідона не була ані бідною, ані “безпомощною”, а вгледівши сиріт міг би згадати про себе самого, хоча певніше його можна було б зарахувати до старшинського-вождівського клану. От тільки наскільки він – “старшина правдива” чи все-таки “рицар-розбишака”? Наскільки він дбає про своїх підлеглих і робить людям добро?

Еней не задає собі цих питань, його цікавить, що батька Анхіза немає ні між грішниками, ні між праведниками. Та на можливі зміни у його свідомості вказує неймовірно поштиве звертання до Сівілли: “Скажи ж, моя голубко сиза...” [19, с. 90].

Подорожуючи по пеклу, Еней заходить у долину Анхіза, де й зустрічається із своїм батьком, як у Котляревського, так і у Вергілія. Філософські питання у поемі Котляревського Енея не цікавлять. Поки що найважливіше сформульоване ним питання: “які се праведні були?” Питання, пов’язані зі славними нащадками, теж ніби розпливаються в тумані. Анхіз не з’ясовує, але конкретно нічого не доходить ані до свідомості Енея, ані до свідомості читача. Діти будуть, буде якась слава, стане колись і Еней дідом... Повна відсутність історичної настанови! Історичне замінюється сімейним. Але, якщо врахувати,

що праведна сім'я у світлі “Енеїди” Котляревського – це щось виняткове, нам стане зрозумілою важливість сповіщення Анхіза – Еней створив праведну повну сім'ю. Недаремно ж у наступному епізоді вечорниць дівки та молодиці “весільних пісеньок співали...”.

Еней Котляревського здійснив сповнену небезпек подорож у пекло, щоб довідатися від батька, що його найперша місія – створення сім'ї. Це перша передумова подолання маргінальності, це праведний спосіб маргіналові опанувати свою долю. Батько проводить сина на вечорниці, садовить його “між дівок”, “як неука і дуралєя”... Еней потрапляє у модель майбутнього шлюбного вибору. Серед дівок “Одна дівча була гостренька // І саме ухо пре лихе, // Швидка, гнучка, хвистка, порсенька...” – тобто саме така, яка надається до сватання “моторним парубком”. Та оскільки вечорниці відбувається у пеклі, з якого Енеєві невдовзі доведеться піти геть, дівча може йому лише поворожити. Хоча ворожки у пеклі киплять у смолі, праведні душі – за законом “навпаки” – можуть у пеклі ворожити. Дівча, очевидно, з розряду “дів непорочних”. Наклавши у горщик “Відьомських різних всяких трав”, детально пойменованих Котляревським, що теж указує на “українськість” пекла, дівча ставить вариво на жар. З горщечка лунає чоловічим голосом пророцтво, сенс якого у тому, що рід Енея розплодиться, буде воювати, “Римськії поставить стіни”, пануватиме, “покіль не буде ціловати // ноги чиїсь постола...”

Горщечок ще встигає попередити Енея, що він уже прощався з батьком “щоб голова тут не лягла”, тобто згадує про важливість обтяженої пекельним знанням і на рідкість тверезої голови Енея.

Голову, якою “ворочав” Еней, прощаючись із батьком, згадано ще в останній строфі Частини третьої. І це, як і все попередньо написане, дає право підсумувати, що зміна, яка мала б відбутися з Енеєм внаслідок пекельних мандрів, стосується свідомості Енея. Головне, щоб це знання не вивітрилося внаслідок сну:

Троянці покотом лежали

І на дозвіллі добре спали –

Еней і сам уклався спать [19, с. 94].

Нагадаю, що перші сутності, – які – за Котляревським – наближають життя до смерті, це дрімота і зівота.

Частина четверта “Енеїди” І. Котляревського відповідає Книзі сьомій “Енеїди” Вергілія. Ми вже переконалися, що структурно відповідними є Частина друга і третя поеми Котляревського, кожна з яких співвідноситься з певною книгою “Енеїди” Вергілія (друга з п’ятою, третя з шостою). Можна припустити, що Котляревський динамізує початок і пришвидшує розв’язку за рахунок ущільнення першоджерела, але середину залишає більш-менш у масштабі оригіналу. Те, що з перших книг “Енеїди” Вергілія редукується, – переважно, розповідь Енея Дідоні про своє минуле, пам’ять Енея. Еней Котляревського позбавлений пам’яті як саморефлектуючої свідомості, він радше упізнає, якщо когось чи щось побачить прямо перед собою, ніж поринатиме у минуле як у спогади. Котляревський на відміну від свого Енея, пам’ятає багато чого – і “вічної пам’яті” реалії Гетьманщини, і шведів під Полтавою, і відчуття голоду і компенсаційне щодо нього відчуття бенкетної розкоші... Уся його поема – це спроба зафіксувати пам’ять, свою і родову, структурувати свідомість. Котляревський – тотальна протилежність своєму героєві у ставленні до минулого, а тому й до теперішнього. У поемі ж Вергілія відчувається певна тотожність авторської настанови головного героя поеми. У Котляревського маємо розведення цих настанов часом на протилежні полюси. Саме у цьому криється причина багатьох непорозумінь у тлумаченнях поеми Котляревського. Деякі дослідники продовжували вважати, що позиції персонажа і автора повинні збігатися. Щоправда, самого Котляревського уже не надто цікавило зафіксоване Вергілієм класичне минуле. Тому воно підлягає редукції. Зберігаючи у пам’яті і зафіксуючи у тексті некласичне для європейців минуле Гетьманщини, майже не відоме світові і забуте багатьма землячками, він цікавиться теперішнім, намагається вловити вири

теперішнього. Тому й підземне царство у нього – це царство сучасності. Виходячи з пекла, Еней потрапляє з сучасності у сучасність, а перед сходженням у пекло перебуває у стані безтямності, хисткості – чи то в межах підступної стихії, чи то завдяки щедрим алкогольним розливанням. Енеєві час уже зійти на берег сучасності. У Вергілія Еней сходить на берег зміфологізованої історії, на давній берег батьківщини свого автора – землю Італії.

Переживши не легке плавання, Еней зі своїми супутниками прибуває на італійську землю, де облаштовується з дозволу царя Латина, й одночасно готується стати чоловіком його доньки, Лавінії. Все йде добре і нічого наче не віщує про близьку катастрофу. Але тим часом Юнона, повертаючись із Аргуса, з обуренням поставилася до того, що облаштовуються троянці на італійській землі. Мова її серця – гнівна. Вона називає троянців ненависним кодром, дивується, як їм вдалося подолати усі перешкоди на шляху до Італії, висловлює сумнів, чи не переможена її воля настирністю троянців. Вона бачить. Що “сили і неба і моря на тевкрах // вже знемоглися...” [6, с. 159]. Юнона згадує, як Марс і Діана успішно карали своїх ворогів. Їй же, могутній дружині Юпітера, не вдалося перешкодити Енеєві подолати тяжкий шлях до Італії. Юнона вирішує, що за таких обставин на допомогу потрібно кликати не небесних, а богів Ахеронту, хоча б заради віддалення неминучих подій. Навіть якщо Енеєві судилося Латинське царство і Лавінія, Юнона готова знищити до їхнього весілля цілі народи, перетворити пролиту кров на посаг Лавінії, зробити богиню війни Беллону свахою на шлюбі Енея з Лавінією. Юнона обіцяє вчинити з Енеєм другого Паріса.

З підземної тьми, з домівки еріній, Юнона викликає найжахливішу з богинь помсти Аллекто. Аллекто така зла, що її зненавидів навіть і Плутон та інші сестри-ерінії. Вергілій називає Аллекто поганню, яка вміє перевтілюватися.

Юнона звертається до Аллекто з вимогою перетворити згоду між троянцями і латинцями на незгоду, дати їм причину для війни між собою. Уміння Аллекто якнайкраще пасують до цієї ситуації – вона вміє розсварити рідних братів, посіяти ненависть у родині, де панував лад, знає сотні способів шкоди.

Аллекто одразу ж відбуває у Лацій виконувати бажання Анони. Найперша її ціль – царський дім Латина. Перша її жертва – цариця Амата. Цариця не тішиться з приводу прибуття тевкрія, які перекреслили її плани щодо Турна. У її серці до часу приховано горить кипить гнів і горить журба. Аллекто відриває від своєї коси синю гадюку і ховає її під самісіньким серцем Амати. Вергілій неймовірно пластично передає рух гадюки, яка, повзучи шатами Амати, вводить у душу цариці гадючу злобу:

В велику змію золотую
Раптом змінилось намисто на шиї, то знов показалося
Довгою стрічкою, що заплела її коси, то знову
Лізе по тілі [6, с. 161].

Та поки злоба не проникла в серце Амати, вона по-материнськи ніжно плаче над долею своєї доньки, звертаючись до чоловіка. Плач цариці виявляє її страх, що Еней – приبلуда, який покине її доньку і далі пуститься у мандри. Амата дорікає Латинові у тому, що він не дотримав слова, даного Турнові, що Лавінія буде його дружиною.

Трактування Аматою Енея збігається з трактуванням Енея Аноною: Еней – приبلуда, перекотиполе. Троянці – ненависне кодро. Вергілій, ясна річ, не поділяє такого трактування, але подає і його. У Котляревського воно стає основним у перших трьох частинах його “Енеїди”, де Еней і справді – у мандрах або готовий знову пуститися берега. У Вергілія Амата, переконавшись, що не може вплинути ніякими аргументами на вибір чоловіка, шаленіє. Саме в цю мить гадючий шал вливається в саме її серце. Вона покидає палац і, як дзиґа, носиться містом і царством, ворохоблячи латинців, насамперед, жінок.

Цариця ховає доньку в недоступних лісах, посвячує її Вакхові. Жінки покидають рідні оселі, розпускають за вітром коси, їдуть, заклечані виноградним віттям, за Аматою в лісові нетрища, співають Турнові і Лавінії весільних пісень і влаштовують оргії. Насправді ж , усіх їх вводить у вакханську нестяму підступна Аллекто.

Вона прибуває у палад Турна вночі, коли рутульський вождь спить, і проникає у його сон у образі старої Каліби, жриці у храмі Анони. Вона називає Турна осміяним. Дорікає йому, що той допускає недотримання Латином слова на користь дарданців, закликає турна збирати військо і йти на захід війною. Вона свідчить, що промовляє від імені Анони, і вимагає, щоб Турн оголовис війну і Латинові, якщо той не дотримає слова про шлюб Турна і Лавінії. Турн у страсі пробуджується і шаліє. Ним трусить, як у пропасниці, він кричить – “Зброї!” – і кидається збирати похід на захист Італії. Вергілій зображає лють Турна, як кипіння переповненого окропом казана.

Тимчасом Юнона вже й без допомоги Аллекто скеровує події у русло війни. У столицю Латина прибувають юрби побитих троянцями пастухів.

Юрба обступає палац Латина. Цар опирається войовничим домаганням - непохитний, як скеля. Переконавшись, що змінити хід подій не в його силі, Латин промовляє:

Ой горенько, доля нас трощить,
 Буря змітає. Самі ви, сердешні, обмиєте кров'ю
 Гріх цей присягти кривої. Тяжка тебе, Турне, покута
 Жде за оце беззаконня: запізно обіти складати,
 Будеш богом. Мені ж уготовано спокій, – запливши
 В пристань життя, я позбавлений буду щасливої смерті [6, с. 166].

Латин трактує довколишнє збурення, як стихію, якою він не може керувати, покладає персональну відповідальність за розпалювання війни на Тура і самоусувається як владний ієрарх.

Далі Вергілій з'ясовує звичай початку війни, який і за його часів шанують у Римі. Він полягає у тому, що консул повинен відімкнути подвійну зі стома мідяними замками, браму війни, та замість царя це робить незрима Юнона. Вергілій ставиться до війни як до волі богів, яку людині належить покірно прийняти. Латин – єдиний, хто самоусувається від війни, і це його рішення – ознака глибокої мудрості, миролюбства старого царя. Війна – це шаленство, наслане богами на людей. В кожному разі, на тих з людей, хто розпочинає війну, хто жадає війни. Це шаленство захоплює у свій вир безліч племен Італії. Троянці змушені будуть протистояти йому і поборювати його.

Книга сьому “Енеїди” Вергілія зображує стрімке перетворення миру на війну. Воно таке нестримне і тотальне, що й справді складається враження, що людина не здатна йому опиратися, оскільки у справи людські втручаються поза людські виміри, небесні і підземні. Проте у палац Латина прибувають карколомні звістки, як води потопу. Старий цар приймає гінця від Турна, який сповіщає йому, що князь рутульців викликає Латина на герць, причому – у найнепоштивіших виразах. Котляревський тут відходить від поеми Вергілія, у якій Турн власною персоною прибуває у місто Латина і розпалює юрбу перебільшеними описами звірств троянців на італійській землі. Котляревський цим викликом свідчить про своєрідне розуміння Турном кодексу лицарської честі – викликаючи немічного Латина на двобій, Турн знає, що боягузливий латин або не зважиться прийняти виклик, або програє двобій. Стан Латина після сповіщення гінця – це параліч свідомості, охопленої гнівом, який руйнує різницю між поняттями “добродій” і “зłodій”. Але за вікнами – ще гірше: зворохоблена юрба вимагає негайної війни. Латинові, який ніколи не воював, доводиться зібратися “з мудрістю своєю”, щоб спробувати угамувати лихо, яке його безумовно, погубить – всезагальне бажання розв’язати війну. Латин, хоч і боягуз, але знає, що й його піддані, які удають із себе хоробрих, – не вояки, бо не вчилися військовому ремеслу і не воювали ніколи. Латин – мудрий, бо знає, якого кінця слід чекати від справи, де замішалися жінки. Тому він, зібравши до

себе на раду панів вельможних, висилає “геть-преч Амату”. Промова Латина до вельмож – зразок риторичного мистецтва. У чотирьох строфах промови Латина з’ясовується, що Латин вважає війну гидотою і шаленством що для ведення війни немає відповідних засобів і фахівців, що він трактує бажання вельмож розпочати війну як хіть до легкої наживи, Латин нагадує, що війна завдає ран, і готовий і без війни власноручно вдовільнити охочих “Різками, гнуттям і киями”, врешті решт, наказує розійтися по домівках і дбати про себе – “розгадуйте, що їсть і пить”. Промова Латина діє як при соромлення недовго.

Офіційний ієрарх забороняє війну. Та в хід уже запущено механізм тіньової ієрархії, яку очолює Алмата в союзі з Турном.

Пристиджені його вельможі
 На йолопів були похожі,
 Ніхто з уст пари не пустив.
 Не швидко бідні схаменулись
 І в ратуш підтюпцем сунулись,
 Уже як вечір наступив.
 Тут думу довгою держали,
 І всяк komponував своє,
 І вголос грімко закричали,
 Що на Латина всяк плює,
 І на грозьбу не уважає,
 Війну з Енеєм починає,
 Щоб некрут зараз набирать,
 І не просить щоб у Латина
 З казни його ані алтина,
 Боярські гроші шафовать [19, с. 148].

Історичні події, в епіцентрі яких була французька революція, підтверджували, що за слабого монарха демократичними інституціями опановує свавілля, яке призводить до розбрату і війни. У час написання

Частини четвертої “Енеїди” Котляревського ще свіжа була пам’ять про Рухну і про завалення Речі Посполитої. Очевидно, що Котляревський трактував причину подібних суспільних бродінь і безпорядків як розпал між ієрархом і наближеними до нього чи то вельможами, чи то старшиною, чи то “виборним боярством” – у порушенні ієрархічних домовленостей:

Вельможі царство збунтували,
Против царя всіх научали,
Вельможі лихо буде вам.
Вельможі! Хто царя не слуха,
Таким обрізатъ ніс і вуха
І в руки всіх податъ катам [19, с. 119].

У Вергілія Латин віддає провід Турнові та іншим вождям, самоусунувшись від участі у війні. У Котляревського Латин забороняє розв’язувати війну, і тоді вже вельможі вирішують воювати самочинно, порушуючи царський наказ. Авторитет Латина базується на казні, вельможі ж вирішують “Боярські гроші шафовать”. Це означає, що і сама влада для них – ніщо, коли вона – неплатоспроможна. Вони у владі власного шаленства.

Вергілій одразу ж після відмови Латина від воєнного проводу з’ясовує звичай початку війни, а вже згодом описує приготування до війни. У Котляревського розширений, порівняно з Вергілієм, опис приготування до війни йде перед тим, як відкривають двері війни у “синагозі” ?куса. Звертання до богинь Гекону Котляревський зберігає як звертання до музи, “панночки парнаської”, але воно розташоване перед описом приготування латинців до війни. Вергілієві музи допомагають перерахувати забутих уже героїв, Котляревському ж допомога музи необхідна у розширеному описі приготувань латинців до війни. Формування війська починається з мови маніфесту, скомпанованого боярами, яка регламентує, як перетворити посполитий люд на військовиків. Військо “розписується”, полковники настановляються, сотникам дають патенти, шапка слугує знаком розрізнення, людей розподіляють у полки,

розводять по квартирах, одягають у мундири і приводять до присяги. Ось і маємо вже військо:

В полки людей раз приділивши,
 І по квартирам розвели,
 І, всіх в мундири нарядивши,
 К присязі зараз привели.
 На конях сотники финтили,
 Хорунжі усики крутили.
 Кабану нюхав асаул,
 Урядники з атаманами
 Новими чванились шапками,
 І ратник всякий губу дув [19, с. 120].

Ці рядки пише кадровий офіцер регулярного війська, нащадок давнього козацько-старшинського роду. Котляревський не зміг би так написати останні три частини “Енеїди”, якби не перебував на військовій службі у діючій армії. Йому, напевно ж, доводилося обмірковувати причини занепаду Гетьманщини або держави Війська Запорізького. Знаменита ностальгійна строфа про “славнії полки козацькі” насправді є іронічно ностальгійною. Військо Запорізьке часів гетьманщини складалося з різного типу з’єднань – полків реєстрових козаків, сердюків, компанійців, охочих і т.д. Воно було нерегулярним і не відповідало вже у XVIII ст. вимогам часу. Про це читаємо у І.Крип’якевича з приводу наслідків Полтавської битви. “Під час північної війни виринула думка перетворити козацьке військо на регулярне, – особливо наполягав на цьому цар Петро, що переорганізовував армію в Московщині. Але українська старшина опиралася цим намаганням, боячись, щоб ці реформи не порушили українських вольностей. Це була помилка: українське військо залишилося на давньому рівні, не пішло вперед разом із поступом військової умілості і не могло вже служити новочасним воєнним завданням” [20, с. 245].

Реєстрові полки у Котляревського – гарні і здатні до бою – “мов мітлою все метуть”, але недисципліновані – “не знавши: стій, не шевелись”. Охочі, “волонтирі” – не гарні і своєрідно вдатні до війни: можуть щось украсти, можуть дістати “язика”, одним словом – не для відкритого бою, а для диверсій. Котляревський не жалкує за подібною військовою організацією, бо розуміє її несучасність, приреченість. Усі наступні строфи – про недолуге, смішне, застаріле озброєння або не озброєння предметами побуту. Більше того, Котляревський скептично ставиться до ідеї відновлення козацьких формувань, про що свідчить його листування, де він майже цитує сам себе з частини четвертої “Енеїди” [25, с. 31-36].

Тому на це “сумно аж було глядіть”. У такому війську – відповідний порядок. Котляревський іронізує над настановою утвердити порядок паперовим словом, указом. Воєнна наука у такому псевдо-війську нічому не вчить і ніякому ворогові не зашкодить:

Такеє ратнеє фіглярство
Було у них за регулярство,
І все Енеєві на вред [19, с. 122].

Сваволя вельмож, яка збігається із сваволею юрби, веде до нефаїховості, імітації, абсурдної метушні, яка видається за патріотичну діяльність:

Були латинці дружні люде
І воювати мали жіть,
Не всі з добра, хто от причуди,
Щоб битися, то рад летіть.
З гаряча часу, перші три дні,
Зносили всяке збіжжя, злидні
І оддавали все на рать:
Посуду, хліб, одежу, гроші
Своєй отчизни для сторожі,
Що не було де і дівають [19, с. 122].

Усім заправляє Амата і з'єднане з нею жіноцтво. Мова перетворюється на підмовлення, влада на бунт, ієрархія на ієрархічну імітацію, яка розвалиться від першого ж удару.

Коли жінки де занімались
 І їм ворочати дадуть,
 Коли з розказами втаскались
 Та пхикання ще додадуть,
 Прощайсь навік тоді з порядком,
 Пішло все к чорту неолядком,
 Жінки поставлять на своєю
 Жінки! Коли б ви більше їли,
 А менш пащикувать уміли,
 Були б в раю ви за сіє [19, с. 123].

Війна починається у серцях людей і, знаходячи резонансний відгук у юрбі, виводить з пекла почет лих:

Гуде в Латії дзвін віщовий
 І гасло всім к війні дає,
 Щоб всяк латиниць був готовий
 К війні, в яку їх злость веде,
 Та крик, тут галас, там клепало,
 Тісниться люд і все тріщало.
 Війна в кровавих ризах тут;
 За нею рани, смерть, увіччя,
 Безбожність і безчоловіччя
 Хвіст мантиї її несуть [19, с. 123].

Військо латинців – приречене. Воно формується малими коштами. Які йдуть на їжу, одяг і платню. Але не на зброю і не на фахову підготовку. Воно – плід непослуху, бунту, з недолугими, нефаховими кадрами, які все роблять “на зворот”:

Мінняйлів брали в казначеї,
 А фіглярі писали щот,
 К роздачі порції – обтекар;
 Картьожник – хлібний добрий пекар,
 Гельвадигером – був шинкар,
 Вожатими – сліпці, каліки,
 Ораторами – недоріки,
 Шпигоном – з церкви паламар [19, с. 124].

Турн, який сам – бравий вояк проти людей, на допомогу латинцям скликає сусідніх “королів”, що вирушають на війну “по просьбі, мов би по приказі”.

У Вергілія війна – поле геройства, у Котляревського – безбожність і безчоловіччя, поле біснуватості і злочинів. У Вергілія вожді сходяться на захист італійської землі на гребені всенародного піднесення, без персональних запрошень. У Котляревського вожді поспішають в Ард’юград (столицю Турна) на запрошення Турна, тому і Турна серед них немає, як у перерахунку Вергілія.

Усі вожді і народи, перераховані Котляревським, збігаються з вергілієвими, але їх – менше. Мезентія (у Вергілія – Мезенція) названо без сина Лавса, зате порівняно з Лубенськими полковником, який веде полк до Полтави – рятувати її від шведів.

Тропами шведи тут прочвари,
 Пропав і вал – а булевари
 Досталось нам тепер топтать [19, с. 125].

У цій строфі маємо посилення на важливу історичну подію – Полтавську битку 1709 р., в якій українське козацтво опинилося у ворогуючих станах. Як на мене, саме Полтавська битва, а не зруйнування Запорізької Січі, яке було лише відлунням результатів Полтавської битви, – центральна міфо-історична подія у світі “Енеїди” Котляревського, що перемінила шкалу цінностей, пов’язаних із старосвітською козацькою Україною. Про це пише й автор “Історії Русів”: “Нарешті 27 червня 1709 року відбулася тая баталія, яка

вирішила долю Росії і Швеції, здивувала Європу і зробила перелом у політиці держав і в долі Королів...” [36, с. 272]. І. Котляревський не мав, як видно з поеми, особливих симпатій до низового війська анархізованого своїм прикордонним становищем і різнорідними елементами, та, як видно, шукав для себе пояснення занепаду козацьких реєстрових полків як бойових формувань. Але час поглинає все – і регулярні війська і Лубенський полк, залишаючи на “булевах” нас, нащадків. Полтавська битва перемінила багато чого, і серед оцих перемін опинилися “ми”, пише Котляревський. Контекстуальне питання, яке випливає з цих співставлень, хто є ми? Нашадки Мезентія (Лубенського полковника) чи Енея (бурлаки, кошового князя, султана і деколи москаля)? Пізніше Шевченкове “що ми... Чиї сини? Яких батьків?” присутнє вже і в підтексті “Енеїди” Котляревського.

І майже цілком мотиваційно з огляду на це питання Авентія названо байстрюком. За Вергілієм Авентій – син Геркулеса і жриці Реї. У Котляревського він – байстрюк, бо нешлюбний син, попади – бо син попаді, жриці. Якщо не знати цього, то поєднання слів “байстрюк” і “попади” щодо однієї особи звучить абсурдно. Та з огляду на відшукування коренів відповідь зрозуміла – наш рід з абсурду. Авентія названо “розбійником з пупку”. Далі Вергілій перелічує інших розбійників.

Задля справедливості мусимо відзначити, що Еней – нічим не кращий від розбишак. Багато хто з них може нагадати читачеві українців, сучасних та історичних, так що тяжко Енеєві віддати перевагу за етнічними ознаками.

Перевагу доцільно віддати не персонажам, а станам людського співжиття.

Натомість частина четверта “Енеїди” Котляревського зображує перетворення людини на звіра, стану миру на стан війни, ієрархії на зімітовану ієрархію, мови домовленостей на мову непорозуміння. Який шанс виправити це становище? Котляревський уже щось знає, але не спішить розкривати свої карти. Він, котрий пише нібито про Енея, пише і про себе, і про кожную людину, яка живе у часи нелюдських метаморфоз:

Чи він ввильне од сей напасті,
Побачимо те в п'ятой часті,
Коли удасться змайстерить [19, с. 28].

Розділ II. Ідейно-естетична трансформація “Енеїди” та засоби її поетики: від Вергілія до Котляревського

Частина п'ята “Енеїди” Котляревського збігається з Книгою восьмою і книгою дев'ятою “Енеїди” Вергілія. Котляревському довелося поєднати у своїй версії ці дві книги в суцільний текст частини п'ятої. Отже, він вирішував певне структурне завдання. Об'єднуючи окреме і окреме в одне ціле. Розглянемо послідовно відповідні книги і “половини” Частини п'ятої і спробуємо вловити ту наскрізність, яка дозволила Котляревському об'єднати дві книги “Енеїди” Вергілія в одну частину.

Еней повинен воювати і шукає собі союзників. По допомогу звертається до Евандра у частині п'ятій “Енеїди” Котляревського, ключове слово першої строфи = біда (вжито п'ять разів). Біда пов'язана з Енеєм і з “нами” біда для нас судьби устав!” Таким чином, через біду ми солідаризуємося з Енеєм. Але кого має на увазі Котляревський, вживаючи займенник “Ми”? – себе і своїх читачів? Українців? Сучасників? Усіх людей? Чи лише тих, хто визнає, що біда для них – це їхня доля, “судьби устав?”. Якщо я належу до тих, хто це визнає, я опиняюся одразу ж на боці Енея, який таки усвідомив, що потрапив у серйозну біду. У нього виявилось багато ворогів, які хочуть його знищити. І ми співчуваємо Енеєві не тому, що він наділений благородними рисами, а його вороги – несправедливі, а тому, що визнаємо, що він – у біді. Людина в біді гідна співчуття. Маргінал, який потрапляє у біду, переходить із суспільно-кланової школи оцінок в етичну. Еней, який усвідомлює себе і своє оточення у біді, стає розсудливим, відповідальним. У трьох перших строфах Частини п'ятої наскрізно акцентується на думанні Енея – “терявся в думках молодець...”, “та думка спати не дала...” Біда в Енеї тілесному пробуджує Енея думаючого. Він боїться перемінити терпимого щодо нього досі буття на буття агресивне. Йому потрібно знайти вихід з безвихідного становища.

Ці перші вступні строфи фіксують рідкісну тотожність позицій Котляревського, Енея і читача, кожний з яких знає, що таке біда. Можливо, і вся “Енеїда” Котляревського = це поема про біду і про намагання вирватися з її лабет. Абсолютно мотивованою з огляду на цю тотожність є лірична строфа про сон:

О сон! З тобою забуваєм
 Все горе і свою напасть;
 Через тебе сили набираєм,
 Без тебе ж мусили б пропасть
 Ти ослабівши укріпляєш,
 В тюрмі невинних утішаєш,
 Злодіїв снищами страшиш,
 Влюблених ти до купи зводиш,
 Злі замисли к добру приводиш
 Пропав – од кого ти біжиш [19, с. 130].

Точно за Вергілієм у Сні до Енея приходить в образі старого діда бог ріки Тібр. Котляревський зберігає усі основні деталі монологу Тіберіна: війни не потрібно лякатися, олімпійські боги “все злеє оддалять”.

Еней, як і у Вергілія, після сну омивається тибірською водою, споряджає два човни і бачить “під дубом білу// і тридцять поросят”,

Звелів їх зараз поколоти,
 І дати Юноні на обід;
 Щоб сею жертвою свиноти
 Себе ізбавити од бід [19, с. 131].

Ця жертва від Енея Юноні свинотою сприймається у смисловому полі виразу “підсунути свиню”. Еней підсовує Юноні свиноту, бо що ще він може підсунути своїй переслідувачці? Котляревський знущається над язичеським обрядом жертвоприношення тварин, перевертає сенс цього обряду, двічі повторюючи вульгаризм “свинота” – варіант і без того достатньо заниженого в

українському слововжитку слова “свиня”. Еней знову втрачає тотожність з автором і читачем, бо вже відомо (зі слів річкового діда), що він вибереться з біди. Еней стає самовпевненим воякою – звиятцем – з тих, що їх ніяка куля не бере.

Заняття Едварда у час прибуття троянців описано як приготування до бенкету. Сенс бенкету з’ясовано не одразу – так що спочатку і не зрозуміло, що це обряд, присвячений Іраксові. Троянці на чолі з Енеєм з’являються як непрошені гості на бенкет. Тому й справді дуже важливо Енеєві виявити свої дружні наміри щодо господарів. Їхній візит має характер дипломатичної місії у стан колишнього ворога, адже арка дійці – переселенці з Греції. Колишніх ворогів може об’єднати спільний теперішній ворог. Тому відповідь Енея на запит аркадського горланя максимально точна і містка з огляду на бажання Енея зміцнити свої сили військовим союзом:

Троянець я, Еней одважний,
Латинців ворог я присяжний... [19, с. 132].

Котляревський пропускає у переговорах Енея і Евандра усе, що стосується їхніх родоводів і взаємних перетинів родових історій у минулому. З розповіді Евандра про знайомство з Анхісом у Вергілія Котляревський залишає лише звертання Евандра до Енея по-батькові “Анхізович”. Історичко-міфологічного минулого у їхній розмові майже немає, воно зіщулюється до застільних згадок з часто адаптованими на зрозуміліший лад іменами. Зате Еней досить чітко з’ясовує мету свого візиту, і так само чітко Евандр обіцяє допомогти Енеєві. Та – поза домовленістю – першим підтвердженням нововиниклого воєнного союзу стає спільне застілля. Евандр запрошує троянців до столу, і лише у застіллі втілюється їхня єдність. Мир для персонажів “Енеїди” – це частування, мирні люди – це столувальники за спільним столом. Колишні вороги можуть стати союзниками, як тільки влаштують спільний бенкет. Еней з Турном у світі “Енеїди” Котляревського – антагоністи, бо ніколи не бенкетували разом. Котляревський не вигадує додаткових ситуацій для застілля – усі вони підказані

“Енеїдою” Вергілія, але Котляревський, безумовно, їх смакує і побільшує у бік алкоголеспоживання. Єодне застілля не відбувається без алкоголю, і рідко яке застілля не закінчується повальним сп’янінням столувальників. Уся різниця між прийняттям в Евандра і попередніми бенкетами в тому, що на наступний день після об’їдання і обпивання бенкетуючим доведеться вирушати на війну, і про це вже встигли домовитися. Пози тим троянці залишаються такими ж, як і були. Жити для них – це їсти-пити і розважатися у свій спосіб:

Троянці п’яні розбрехались
І чванилися без пуття,
З аркадянками женихались,
Хто так, а хто і не шутя... [19, с. 134].

Усе це відбувається, як і у Вергілія, в лісі, з якого ще потрібно дістатися у підхмеленому стані до міста. Ось як Котляревський зі знанням справи зображає кінець застілля, яке у Вергілія було присвячене перемозі Геркулеса над потворою Каком:

Всі к ночі так перепилися,
Держались ледве на ногах;
І на ніч в город поплелися,
Як іти були в силах.
Еней в керею замотався,
На задвірку хропти уклався,
Евандр же в хату рачки ліз;
І там, під прилавком зігнувшись
І цупко в бурку завернувшись,
Захріп старий во весь свій ніс [19, с. 134].

Обпивання, запале у сон – це теж спосіб на якийсь час позбутися думок про біду, що чекає наяву. Думки – болісні, вони виникають разом з бідною. Позбутися думок можна, провалившись у сон. Який мине, якщо тільки не пережде у смерть, або ж – подолавши біду. Еней не хоче бути “інтелектуалом”,

тож мусить стати воїном, причому – успішним воїном. Але який воїн буде з Енея? Якими воїнами виявлять себе у війні його союзники і вороги? Як їх подасть Котляревський на тлі воїнства “Енеїди” Вергілія?

Книга дев’ята “Енеїди” Вергілія присвячена першим зіткненням італійців з троянцями без участі Енея і тих троянців, які вирушили з ним у Паллантей. Багато місця у ній відводиться подвигам молоді, серед яких вирізняється геройська вилазка Ніса і Евріала у ворожий стан і їхня смерть. Цей епізод багатьом дослідникам “Енеїди” Котляревського ще й досі завдає чимало мороки – до чину Евріала і Низа. Перебігові обговорення у літературознавстві цього епізоду можна присвятити окреме дослідження.

Спробуймо відповісти на питання: як ставиться сам Котляревський до чину Евріала і Низа?

Найперше зауважимо, що обсяг епізоду Котляревським загалом збережено: У Вергілія він займає 273 рядки, у Котляревського – 33 строфи. Котляревський вставляє у сюжетну канву Вергілія набір афоризмів про “Любов к отчизні”, щоправда, не розшифровуючи, що мається на увазі під словом “отчизна”. Узагальнююча строфа про крива вість чину Евріола і Ніза – також не від Вергілія. Транскрипція імені Низ асоціюється з низовим січовим козацтвом, серед якого нерідко були вояки найрізноманітніших національностей. У Вергілія Ніс і Евріал – троянці, у Котляревського – в їхніх жилах тече кров невідомо яка – “якась чужая – бусурманська...”. Отже, з Енеєм їх пов’язує повинність, угода, служба, клятва на вірність. Одним словом, Низ і Евріал у Котляревського – найманці. Так чи інакше, етнічно українських героїв з них не вийде, хіба що вони – українці на службі в іноземців, що ще віддаленіше від патріотичного дискурсу цього епізоду. Котляревському було легко залишити їх – за Вергілієм – троянцями, та він цього не робить. Чому? Таму що далі йтиметься про службу на благо “отчизни”. І читач рано чи пізно поставить перед собою питання – що є “отчизна” і хто і як може їй служити?

Отже, Низ і Евріал – “в службі вірні козаки”. Їм платять – вони служать; їх винагороджують за особливо пильну службу – вони шукають, як би у службі випередити інших. І в цьому виявляється їхня доблесть. Нічого сфальшованого у таких стосунках господаря і найманих вояків-слуг немає. Вони хочуть прислужитися, навіть випередити бажання господаря, і всі троянці підтримують їх у цьому.

Головна Низова ідея, яку той з’ясовує Евріалові, – зовсім інакша. Ніж у поемі Вергілія. У Вергілія троянцям конче потрібно відрядити посланця до Енея з проханням про негайне повернення вождя троянців. Про це знає Ніс і вирішує зголоситися на роль посланця. У Котляревського Низ помітивши, що вороги “сплять з перепою”, вирішує проникнути у рутульський табір і “сотрю посадить на ніж”. Ні слова Низ Евріалові не говорить про посольство до Енея. Евріал готовий з Низом іти різати сплячих рутульців. Згадує заповіт свого батька – “Умри на полі, як герой”. Вмерти на полі – це, очевидно, вмерти на полі бою, а не на полі різанини сплячого п’яного ворога, який навіть не може дригнути ногою. Евріал перетрактовує воїнський заповіт свого батька. Непомітно випускаючи слово “вій”. І він справді гине від ворожого меча, але не “як герой”, а безславно, навіть не спробувавши чинити опір переважаючому ворогові. Низ, переконуючи Евріала залишитися в укріпленні, називає Евріалове бажання скласти йому компанію “лицарством”, від якого той з’їхав з глузду. Як бачимо, друзі розуміють героїство і лицарство по-своєму. Котляревський послідовно фіксує це викривлення – спочатку через “бусурманство” друзів, далі – через зміну основної мети їхньої вилазки. У Вергілія друзі беруться до зброї у ворожому таборі, щоб забезпечити собі прохід назовні. У Котляревського ж мова про посольство Низа і Евріала до Енея – пунктирна. Головне, це – “сотню посадить на ніж”. Усі поняття викривлено, тому для них “Еней – отець, а неня – бог”. В Аргументації Низа Евріалові вияснюється, що Евріал повинен ще й дбати про стару матір, а він Низ – сирота, отже, якщо і загине “за чужу отчизну”, нікому його не буде жаль,

зате по собі він залишить “пам’ять вічну”. У контексті звичаєвого відспівування покійників Низ і справді має рацію. Евріал відповідає Низові вірнопідданськими штампами, які переважають усю попередню аргументацію Низа. Але усе це – досконала патріотична риторика, яка не терпить пильнішого розгляду, оскільки може не витримати йогою. Евріал говорить, що “общее добро в упадку”. І справді – троянців оточено передаючим ворогом. Евріал говорить про обов’язок щодо виконання повинності. Але ж повинність в армії – це виконання наказу. Енея в укріпленні немає, тобто – немає того, кому присягали Низ і Евріал, немає кому і віддавати накази. Своє бажання “сотню посадить на ніж” друзі трактують як повинність і аргументують це васально-патріотичною риторикою.

Заступникові Енея Іулові і троянській старшині Низ сповіщає цілком іншу мету їхньої з Евріалом вилазки – вони зголошуються бути посланцями до Енея. Ні слова Низ не говорить про своє бажання. Отже, санкцій на кровопролиття ніхто з начальства Низові та Евріалові не дає = це їхня власна ініціатива, яка залишається таємницею для троянської старшини, веде до війни без правил – партизанщини, диверсії чи й просто свавілля.

Іул обдаровує друзів зброєю: Низа – пала???, що називається “побідник”. Евріала – кинджалом, вкраденим Енеєм у Дідони. “Одважна пара” йде в рутульський стан. П’яні рутульці, включно зі сторожею сплять покотом. Згадані на ім.’я Котляревським жертви зброї Низа і Евріала збігаються з наведеними Вергілієм, хоча їх по іменовано не так детально. Сплячі рутульці – це обпиті і обжерті тілеса, і якщо у цих тілах і сховано якісь подоби душ, то лише для того, щоб їх “ізригнути” (“Тут Ретус душу ізригнув”). Можливо, саме цей надмірний натуралізм і відштовхує деяких інтерпретаротів “Енеїди” Котляревського. Та якщо для Котляревського війна – це свовалля, шаленство, злочин продовження поганства у свого читача, тоді все стає на свої місця. Котляревський зображує війну і людей на війні якнайнерпивабливіше, він таки справді сміється над війною і над сфальшованими воєнними кодексами.

Іронічно звучить і характеристика “смільчаки” щодо наших “героїв”, особливо, коли їм довелося зіштовхнутися з ворогом, який спить. Картина їхнього відходу справді жахлива: “Раділо серце не трусливо, // жвяхтіли мокрі личаки”. Це той ступінь бурлеску, коли сміхове закинення і справді стає моторошним. Динаміка зміни “смільчаків” на боягузів – карколомна. З’являється Волсент “З полком латинської дружини”. І вже в наступній строфі Низ і Евріал рятуються втечею, “бідні на одвагу”. Котляревський порівнює їх із хортами (були ж вовками), з невинними горличками (були тхорами), які рятуються “від злого кібчика” Евріал потрапляє у руки ворога, “мов між вовків плоха вівця”. Низ у цей час збирається вилізти на вербу, гнаний переляком. Передостанній сплеск шаленої відваги Низа, що пришвидшує смерть Евріалові, – це поцілення ворогів Сульмона і Тага, за смерть яких Волсент одразу ж вирішує поквитатися з Евріалом. Низове прохання до Волсента, викричане макаронічною мовою, підкреслено куменде й абсурдне, а в самоозначеннях – на диво точне, але не дійове:

Я стультус, лятро, розбишака,

Неквіссімус і гайдамака.

Постій! Невинную кров ллєш [19, с. 154].

Ясна річ, Евріал – це далеко не безвинний янгол після вчиненої ним на пару з Низом різанини у таборі рутульців. Низ, благаючи Волсента, одночасно говорить правду і бреше. Низ намагається порятувати побратима, та лише наближає його загибель. Низ – і боягуз, і сміливець одночасно. Смерть Низа і Евріала в “Енеїді” Котляревського сприймається як законне покарання провидінням за різанину. Для троянців чин Евріала і Низа – “славні услуги”, оскільки вони малим коштом позбулися великого числа ворогів.

Образи Низа й Евріала обговорювалися, ясна річ, і ранише, але дослідники уникали однозначного трактування їх, відчуваючи їхню амбівалентність, яку часто пов’язували з затратою почуття міри у Котляревського. Воєнні події 1941–1945 рр. примусили радянських літературознавців і публіцистів від

літературознавства шукати відповідні зразки у творах національної класики – вони уиконували своєрідне дежавне ідеологічне замовлення “на геройство”. Червоні українські партизани, які провадили диверсійні операції на окупованих територіях, також діяли поза правилами воєнних дій. Для німецьких регулярних військ партизани були бандитами і піддавалися найжорстокішим покаранням; для радянських регулярних військ червоні партизани були героями; для самих же партизанів напасники були нелюдами, яких потрібно було знищувати усіма приступними засобами. Спільною вітчизною для всіх народів Союзу – на офіційному рівні – була таки радянська “отчизна”, на службі у якої було і чимало “бусурман”. Ті ж, хто вважав своєю вітчизною лише Україну, не воювали на боці червоних.

Те, що й досі образи Низа й Евріала в “Енеїді” Котляревського не дегероїзовано, можна пояснити лише інерційністю постколоніального стану нашого літературознавства й українського суспільства в цілому.

У найсоліднішому дослідженні радянського періоду про “Енеїду” Котляревського – монографії М. Яценка “На рубежі літературних епох” – це питання з’ясовується на п’яти сторінках. М. Яценко, пильно вчитуючись у рядки як Вергілія, так і Котляревського. Заплутується у трактуванні Низа та Евріала остаточно: “В описі воєнного подвигу Низа й Евріала, у їх поведінці при зустрічі з ворогами, в зображенні імпульсів, які спонукають цих воїнів до дії, нарешті, в їх прямій авторській характеристиці важко знайти якусь послідовність і реалістичну вмотивованість. Низ і Евріал не стільки живі художні характери, скільки своєрідна модель, у якій автор намагається поєднати риси особистої мужності з васальною відданістю. У переведенні з мови художньої на політичну Котляревський у формі алюзії – натяку висловлює знайому вже нам думку про доцільність збереження для централізованої Російської держави козацьких військових формувань” [48, с.188-189].

І Грабович обережно переводить розмову від Котляревського до котляревщини як певного психологічного національного комплексу світовідчування, який був знаком “самовідречення і самовідмежування від російської літературної системи” [7, с. 323]. Це відмежування дослідник називає “дещо ризикованим кроком”. Дискусію з Миколою Зеровим з приводу фальшивості зображення Котляревським озпачу матері Евріала Г. Грабович подає у примітках і також, на мою думку, тяжіє у своїй інтерпритації до тези про амбівалентність у зображенні матері Евріала Котляревським.

Усе це свідчення літературознавчої обережності повзаної з усе ще вибуховою силою патріотично-героїчного дискурсу в українських умовах.

Згадаймо слова чи не найпильнішого свого часу читача “Енеїди” Котляревського Тараса Шевченка з його віршованого послання “Тоголю”. Помічаючи, як неймовірно падає почуття відданості Україні серед своїх земляків, Шевченко пише про тих батьків, які замість того, щоб скарати своїх синів-зрадників, самі ж їх і віддають на службу ворогові України, вважаючи це своїм святим обов’язком:

Не заріже: викохає
Тай продасть в різницю
Москалеві. Цебто, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті тата... [39, с. 158].

Батько Евріала саме так і зробив. Безумовно, Шевченко проти такого “патріотизму”.

Від війни Котляревський не у захваті. Маргінал легко стає вояком, але цей вояк радше нагадує не рицаря, а осатанілого зарізяку, у свідомості якого все перемішано, всі цінності перекручені, мету зведено до виграшу у наперед сфальшованій грі.

Довгоочікувану розв'язку різних рівнів цієї літературно-світоглядної гри з загальновідомою назвою “Енеїда” мала б запропонувати нам завершальна частина поеми.

Частина шоста “Енеїди” Котляревського – структурно найскладніша хоча б тому, що відповідає аж трьом книгам “Енеїди” Вергілія. Вона починається, сказати б з диспуту олімпійських богів. Цей диспут – своєрідне випробування ієрархії на міцність. Ієрархія, базована на угодах, домовленостях між членами ієрархії, чітко визначених ролях і фальсифікаціях усього цього – одна з наскрізних тем Частини шостої “Енеїди” Котляревського.

У людському світі, який є ієрархічним низом у відношенні до світу богів, немає ладу, можливо, саме тому, що не все узгоджено на рівні ієрархічного верху. Верх і низ, їхня взаємодія і взаємозаміна через карколомне неочікуване перекидання – енергетичні полюси “Енеїди” Котляревського, на відміну від “Енеїди” Вергілія, де ієрархічна середина, як і ієрархічний верх і низ, чітко виписана. Відсутність “середини” і формує ту дещо розмиту сферу, що її ми звикло називаємо бурлескне-карнавальним стильовим різновидом у творах літератури і мистецтва. “Середина” як щось звичайне, унормоване, а тому не надто помітне, деколи сіре – не цікава для літературних жанрів, де головними “гравцями” є верх і низ. Та “середина” все-таки може бути присутня хоча б у ролі пасивізованого читача, який потроху сам долучається до гри і зазнає тої чи іншої: метаморфози. Котляревський своєю поемою-провокацією активізує приспану “середину” – нібито “нормальне” українське суспільство, виводячи її за межі тексту в ролі читачів.

П'ять перших строф Частини шостої “Енеїди” Котляревського, з яких/чотири – це гнівне промовляння Зевса до богів, пронизані темою ієрархії як взаємодії верху (Зевса) і низу (підпорядкованих Зевсові богів). Юпітер у Вергілія промовляв стисло (десять віршованих рядків), сенс його промовляння – нагадати богам про колишні домовленості і заклик укласти союз між собою на благо всього світу. У Котляревського Зевс – багатослівний, він теж нагадує,

але й викриває і погрожує. На всіх структурних рівнях тексту зіштовхуються верх і низ, велике і дрібне, теза' і антитеза. У першій же строфі сам Зевс порівнюється з кролем, Олімп – з тремтячим листком; олімпійських богів названо “потрухом”; на підданих богів Юпітер кричить, як на “гончих псар”. У першій строфі олімпійська ієрархія зображена як поєднання двох структурних елементів – верху (Зевс-Юпітер – ця подвійність імені ієрарха натякає на непостійність, непевність самого ієрарха) і узагальненого низу (піддані “Боги, богині і півбоги”).

Гнівне промовляння Зевса-Юпітера до підданих починається як узагальнююче звертання, хоча йому добре відомо, хто насправді винен у земних колотнечах - його дружина (і одночасно й сестра) і його донька. Таким чином, виливаючи свій гнів на усіх, сам Зевс лукавить, звинувачуючи зібрання богів у провинах, яких більшість з них не чинили. Його звинувачення – це ієрархічне пониження, приниження:

Поступки ваші всі не божі,
Ви на сутяжників похожі
І раді мордовать людей;
Я вас із неба поспихаю
І до того вас укараю,
Що пасти будете свиней [19, с. 166].

Друга строфа промовляння Зевса – більш адресна і стосується богинь. Ієрарх звинувачує богинь у тому, що вони ласі на смертних і на “зводні, женихання”, які є причиною того, що люди не шанують самого Зевса, а витрачають свою життєву енергію на полі статевих утіх, в тому числі і з богинями.

Третя строфа промовляння – Зевс перебирає варіанти покарання богинь; це варіанти ієрархічного пониження – погроза заточити “в смирительних домах” або заслати в Запорозьку Січ. Запорожці взагалі не цінують жінок, тому для

богинь потрапити в Запорозьку Січ - однаково, що перетворитися на ніщо. Тут (у промовлянні Зевса) подано і характеристику самих запорожців:

Пошлю вас в Запорозьку Січ;
Там ваших каверз не вважають,
Жінок там на тютюн міняють,
Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч [19, с. 167].

Запорожці в оцінці Зевса – п'яниці і злодії, непоштиві до жінок, до богинь, до ієрархії взагалі. Нижчого низу за Низове запорозьке козацтво немає. Тому для богинь заслання туди було б найгіршим покаранням. В останній строфі свого промовляння Зевс нагадує богам, хто є хто, хто - справжній творець людей, а хто лише використовує їх задля власних інтересів. У Вергілія Юпітер (але вже після промовлянь Венери і Юнони) складає страшну клятву підземним царством Діта, від якої труситься Олімп. У Котляревського Зевс-Юпітер ще до “промов” Венери і Юнони божиться, але зовсім не глибинами царства тіней:

Божусь моєю бородою
І Гебиною пеленою,
Що тих богів лишу чинів,
Які тепер в війну вплетуться... [19, с. 167].

Знову – загально окреслена обіцянка ієрархічного пониження. Але залишається незрозумілим, чи ця "божба" Зевса розповсюджується і на? тих богів, які *вже* “вплелися” у війну – на Венеру і Юнону. Зевс наказує, але якщо буквально розуміти його наказ, то кара загрожує лише тим богам, : “Які тепер в війну вплетуться...”. Або ж – наказ Зевса можна тлумачити як завгодно. Врешті-решт, і користі людям, інтереси яких нібито обстоює Зевс, з цього наказу – ніякої. Війна і далі продовжуватиметься. Цілком. мотивовано, з огляду на двозначність наказу Зевса, слово бере Венера – адже їй потрібно якнайвигідніше означити свою позицію. У Вергілія зверненню Венери до Юпітера присвячено 44 вірші. Котляревський дає, можливість висловити Венері свою точку зору у 46-ти віршованих рядках/ і тобто – майже зберігає

тривалість її промовляння. І у Вергілія, і в Котляревського, Венера звертається до верховного бога, називаючи його: батьком (татом). Венера - смілива, бо товклася з військовими, вона - жінка при війську, яка гендлювала горілкою, була і подругою, і пралею біля військового люду. Богиня говорить “діло”, не зводячи з Зевса очей, – це нібито ознака її щиросердя. У Вергілія Венера готова прийняти усі можливі, нові випробування, єдине, про що вона благає в Юпітера – це залишити Асканія живим. У Котляревського Венера, звинувативши усіх (крім Юнони, на яку вона лише натякає, – “Другії ж боги... що казати? // Діла їх лучче мусиш знати...”) включно з Турном, викликає покару батька на себе, що; є безумовним риторичним прийомом. Венера – після наказу Зевса, у якому містяться звинувачення, – сама виступає у ролі обвинувача, намагається бути координатором рішень Зевса, нагадує йому про його ж волю (“Ти знаєш лучче всіх причину, // Чого Еней приплив к Латину...”), вказує на-причину невиконання його ухвал:

Твої б закони ісполнялись,
Коди б олімпські не мішались
І не стравляли би людей [19, с. 168].

Венера у визначенні причини безладу нібито солідаризується з Зевсом (причина – неслухняні олімпійці), але з цієї причини вона виключає саму себе, бо вона – на відміну від інших олімпійців – слухняна доня. Енея, на думку Венери, не люблять лише за те, що він – син Венери, а не за його дії. Венера увиразнює родовий зв'язок і Енея з Зевсом, називаючи Зевса батечком рідним, а себе - матір'ю, яка ладна стерпіти усе заради дітей. Венера хоче вплинути на рішення Зевса (перетягнути Зевса з позиції спостерігача, на позицію співчуваючого троянцям), акцентуючи *сімейних зв'язках*. Безумовно, це обурює дружину Зевса Юнону, яка має не менше право, ніж Венера, апелювати до сімейних зв'язків із Зевсом. Промовлянням-лайці Юнони у Котляревського відведено 50 рядків (у Вергілія – 32). У Вергілія Юнона вважає, що винуватець усіх бід – сам Еней, що троянці негідно поведуться на чужих землях,

провокуючи і войовничі місцеві народи до війни, що першопричина всіх лих – чужоложник Парис. У Вергілія Юнона не вживає образливих слів щодо Венери, лише виявляє свою версію подій. У Котляревського Юнона намагається в присутності олімпійської ієрархії знищити (звести в ніщо) Венеру, посилено вживаючи лайливу лексику. До Венери з вимогою замовкнути Юнона звертається – “Фіндюрко, ящірко, брехухо!” – і далі – “кошеня мерзенне”, “сучище”. Юнона називає Венеру дрянню і прахом, всесвітньою волоцюгою, мерзкою, нікчемною зводницею цїтерською, підтіпанкою, злом. Юнона трактує мову Венери як скаргу Зевсові саме на неї, хоча Венера не назвала імені Юнони. Сімейна актуалізація Венери викликає в Юноні обурення:

За кого ти мене приймаєш?
Хіба ж ти, сучище, не знаєш,
Що Зевс мій чоловік і брат? [19, с. 169]

Одразу ж Юнона переходить в атаку і на самого Зевса, дорікаючи йому за потурання Венері. Знищуючи “сімейну” аргументацію Венери, Юнона так ніби забуває, що Венера – таки донька Зевса і богиня. Юнона ставить під сумнів владність Зевса, якщо він “против фіндюрки пас”. Усе перевернуто Юноною догори цапки:

Всесвітня волоцюга, мерзка,
Нікчемна зводниця цїтерська
Для тебе луччая од нас [19, с. 169].

Від дорікань Зевсові Юнона одразу ж переходить до перерахунку Венериних злочинів. Юнона була б рада, якби Венери не було взагалі. Верховна богиня звинувачує Венеру у розпалюванні нової війни, але і старі біди – “На небі, на землі, в водах” – теж на її рахунок. Врешті-решт Юнона, захоплена шаленством, зізнається, що вона таки й справді ворог Енея:

Я докажу твому Енею...
Богиня я! – він чоловік [19, с. 170].

Юнона – одразу ж після наказу Зевса – оголошує, що наполягатиме на своєму. Наказ Зевса – і для Венери, і для Юнони, незважаючи на небезпеку жорстокого покарання, – порожній звук. У присутності ієрарха 4 богині, вичерпавши свої аргументи, зчиняють перепалку з прокльонами, яка може перерости в бійку. Прокльони, ясна річ, заземлюються у родовий; вимір, що так чи інакше стосується самого Зевса. Котляревський дешифрує сімейно-ієрархічний принцип, де діють не домовленості, а емоції, вказує на причину послаблення влади ієрарха тиском на нього жіночого (більш підвладного емоціям, шаленству) первня. Остаточний його наказ полягає у тому, що богині повинні під загрозою ієрархічного пониження до рангу олімпійських підмітальниць *вмовкнути* (погана мова – загроза для ієрархії), а у війну не має права мішатися ніхто:

Проміж латинців і троянців
І всяких Турнових поганців
Не сікайся ніхто в війну;
Ніхто ніяк не помагайте,
Князьків їх также не займайте,
Побачим, здасться хто кому [19, с. 170].

У Вергілія Юпітер віддає перебіг подій у відання Долі. У Котляревського Зевс наполягає на тому, що хоче побачити результат війни, на який би не вплинули боги. Зевс нібито зацікавлений у несфальшованій грі, тому дає богам розпорядження не втручатися у неї. Для Зевса війна між троянцями та італійцями - це щось на зразок спортивного змагання, де переможений здасться на волю переможця. Зевс цим своїм рішенням наполягає на тому, що ієрархія на чолі з ієрархом повинна бути справедливою щодо визначених правил гри - не підігравати, не втручатися у людську гру (людські справи).

Після завершального слова Зевса Котляревський вводить у текст Себе:

І я прощаюсь з небесами,
Пора спуститись до землі

І статъ на Шведськую могилу,
 Щоб озирнуть воєнну силу
 І битву вірно описать... [19, с. 171].

Цитоване мною видання "Енеїди" Котляревського подає до словосполучення "Шведська могила" таку примітку: *"Шведська могила – братська могила під Полтавою, в якій поховано воїнів російської армії, що загинули в бою зі шведами у 1709 р. Могила знаходиться на місці Полтавської битви, в шести кілометрах від Полтави."* [19, с. 307]. Наближене до академічного видання творів Котляревського стверджує дещо інше: *"Шведська могила – братська могила, в якій поховано воїнів, що загинули під час битви під Полтавою на місці Полтавської битви, в Шести кілометрах від Полтави"* [19, 302].

Усі ці примітки стверджують, що Шведська могила - це місце поховання воїнів російської армії. Друга примітка дає можливість припустити, що там поховано ще й інших воїнів, полеглих у Полтавській битві (скажімо, шведів і українців, – останні, як відомо, воювали по обидва боки). Якщо могилу названо Шведською, то чому там поховано, найперше, російських воїнів? Але справа, врешті-решт, – в іншому. Жодна примітка не з'ясовує того, що могила (згідно з давнішим значенням цього слова) є пагорбом, з якого можна *щось озирати*. У цій точці поеми Котляревського зустрічаються верх і низ: поет як суб'єкт-свідок спускається з олімпійських небес (зверху) донизу, але точка, на якій він знову фіксується як спостерігач, є могилою-пагорбом, низо-верхом, у якому поховано російських воїнів (чужинців) і, можливо, шведів і українців. Могила знаходиться в конкретному місці України, за шість кілометрів від Полтави - малої батьківщини Котляревського. Зафіксувавшись на вершині могили, Котляревський може "битву вірно описать". Чому? – тому що битва, яку він збирається описати, *відбулася біля Полтави*. Але та битва, яка відбулася біля Полтави у 1709 році, - зовсім не та, яка відбулася в Італії біля мурів Лаврента в міфологічні часи між військом, яке очолював Еней, і військом, яке очолював

Турн. *Та для Котляревського - це та сома битва* або – дуже подібна, битва-двійник. "Міф завжди належить до подій минулого: “до сотворення світу” або “у перші віки”, у будь-якому разі “дуже давно”, але справжнє значення міфа витікає з того, що події, які здогадно відбувалися в якийсь проміжок часу, утворюють ще й постійну структуру. І вона одночасно належить до минулого, теперішнього і майбутнього.” Таким чином, якщо і є якась історично-міфологічна подія в минулому України, яка вплинула на сучасний Котляревському стан речей, то це – Полтавська битва 1709 р. Котляревський знає, що значна частина воєнної сили, яку він хоче озирнути зі Шведської могили, уже в цій могилі поховані!! Але він намагається озирнути її натхненним, поетичним зором, воскресити події, відновити перебіг битви, тому він звертається за допомогою до музиці "Щоб кончить допомгла роботу".

Битви, які впливають на перебіг історії, надаються до героїзації. Котляревський чинить якраз навпаки – він дегероїзує усіх учасників битви, яка дуже нагадує Полтавську, бо ж саме ця битва поклала початок занепаду старої (Гетьманської) України і перетворила в решті-решт її *на щось інше*.

І саме в цьому епізоді він зізнається, що авторське “я”, котре вряди-годи виникає в його “Енеїді” – це таки наближене до біографічного “я” його самого, Котляревського-полтавця, а не “я”, скажімо, абстрагованого переповідача чи перекладача-перелицювальника. Питання про ставлення Котляревського до війни ще більше конкретизується відтепер ми можемо прямо поставити питання, як Котляревський ставиться до Полтавської битви, до її наслідків, описуючи битву-двійника? Офіційна на той час імперська історіографія оцінювала Полтавську битву 1709 року, безумовно, в позитивному ключі. Імператор Пьотр-переможець, гетьман Мазепа – зрадник, Карл XII – переможений. Ті українці, які стали на бік Петра, – звияжці, хто ж пристав до гетьмана – ворог цареві і решті українців.

У наступних частинах обох “Енеїд” змальовується подальша битва Енея і його війська з військом Турна. Турн володіє військовим професійним вмінням,

про що свідчить епізод, коли Турн вирішує вдарити найперше на прибуле на човнах військо, яке ще не встигло вишикуватися в лави, та й інші епізоди бою, де від руки Турна гине багато його супротивників:

Построївши рутульців в лаву,
Одборних молодців на славу,
Пустився на союзних вскач.
Кричить, рубає, вередує,
Не б'ється, бач, а мов жартує,
Бо був вертлявий і силач [19, с. 157].

Як бачимо, Турнові-вояці віддано належне. Турн “не б'ється, бач, а мов жартує”. Добре це чи погано – жартуючи битися? Ось як на це дивиться Еней:

Енею ж дур недивовижу,
Видав він різних мастаків.
На Турна скоса поглядає... [19, с. 176]

Еней – досвідчений пройдисвіт, якого вже ніщо не дивує. Він знає, чого насправді варті такі бійці, як Турн, тому й на Турна “скоса поглядає”. Уже тут, у цьому зіставленні Турна і Енея, доля Турна, можна сказати, вирішена – за умови прямого зіткнення у поєдинку Турна й Енея. Турн, перейнятий “дуром”, сповіщає Латинові, що готовий “з Енеєм поштурхатися”. Він усе ще неадекватно оцінює троянців, називаючи їх злидненими прочанами і задрипанцями. Турн мав би уже переконатися, що троянці, ким би вони не були, вміють добре битися. У двобої з Енеєм Турн готовий і до перемоги, і до поразки. У випадку своєї поразки Турн згоджується на те, що Лавінія стане Енеевою дружиною, називаючи її не надто поштиво – *навісною* (це слово виділено Котляревським). Навіщо Турнові змагатися за *навісну*? – Бо Лавінія є об'єктом суперництва Турна з Енеєм, отже – зоною задоволення його амбіцій. Латин відзначає лють Турна, зізнається Турнові, що на долі Лавінії написано не бути пошлюбленою з земляком і радить Турнові вибрати собі “Муньку або

Прісю" – будь-яку іншу дівчину чи жінку з сіл, розташованих довкола Полтави. Перераховані Латином назви полтавських сіл – ще один доказ на користь нашої версії про те, що Лаврент Котляревського асоціюється з Полтавою, а битва під Лаврентом – із Полтавською битвою. Таким чином, латинці асоціюються з полтавчанами часів Гетьманщини.

Амата, аж занадто перейнята пристрасною симпатією до Турна, теж відраджує Турна, цілуючи його в губи, від поєдинку з Енеєм, але наполягає і далі на своєму - Турн повинен, на думку Амати, не шукати собі іншої пари, а таки стати Аматі зятем.

Турн не зважає на умовляння царя і цариці і посилає до Енея гінця, щоб влаштувати поєдинок. Котляревський, точно за Вергілієм, зображує ранішню метушню юрби у зв'язку з двобоєм між Енеєм і Турном. Поєдинок обіцяє бути видовищним.

Юнона, намагаючись відтермінувати загибель Турна, шле йому на допомогу його сестру – “мавку вод Ютурну”. Котляревський не змальовує спорядження героїв до бою, не описує їхнього прибуття на поле бою, не передає взаємних обітниць Енея і Латина. Мотивація звертань перед поєдинком до богів – спільна, кожен молиться “Щоб власною своєю рукою // Ізміг врага в яєшню зм'яти”. Ютурна, прибравши на себе вид Камерта, сіє невдоволення у рутульському стані і бажання зірвати двобій. Описані Вергілієм ознаки, які явилися зору невдоволених рутульців, у Котляревського зазнають деякої модифікації:

Ютурна фиглі їм робила,
Шпаками кібця затравила,
І заєць вовка покусав [19, с. 198].

Тулумній вбиває Гиллипенка, і суперники кидаються один на одного – “Все вмиг зробилось Кулішем”. Домовленість про двобій зірвано рутульцями, і ставлення до цього Енея і Турна кардинально протилежне. Еней хоче отямити вояків:

Еней, правдивий чоловіча,
 Побачивши такий нелад,
 Що вража, зрадивши, ватага
 Послать фригійців дума в ад,
 Кричить: "Чи ви осатаніли?
 Адже ми розмир утвердили!
 Ми з Турном поб'ємось одні".
 Но відкіль стрілка не взялася
 І спотиньга в стегно вп'ялася,
 І кров забризкала штани [19, с. 199].

Турн, помітивши вибуття пораненого Енея з лав, очолює наступ рутульців, стає, таким чином, на бік тих, хто зірвав домовленість, і мотлошить розгублених троянців.

У цьому епізоді Еней виглядає "правдивим", а Турн – підступним. Сцена лікування рани Енея лазаретним цилюрником Япідом і Венерою побудована Котляревським як протиставлення фахової і народної медицини, хоча перебіг сцени повністю збігається з Вергілієм. Як тільки вдається вийняти стрілу і загасити біль, одразу ж з'являється і алкоголь, постійний атрибут повноти троянського буття – «Еней наш знову ободрився // Пальонки кубком підкріпився».

Котляревський випускає напучування Енея, яке той виголосив Асканієві, зберігає настанову Енея не займати нікого з ворогів, крім Турна:

Еней лежачих не займає,
 Утікачів ні за що має,
 А Турна повстрічать бажа [19, с. 200].

Точно за Вергілієм Котляревський зображує маневри Ютурни з метою порятунку Турна. Мессап (асоціативно це ім'я нагадує Мазепу і його поразку у Полтавській битві 1709 р.) намагається поцілити Енея камінцем, але лише відсікає кінчик султана. Еней трактує напад Мессапа як *зраду* і велить своїй

раті “всіх сікти та рубать”. Відповідно до зізнання Вергілія у неспроможності описати всю повноту подальшої битви Котляревський зізнається і у своїй неспроможності дати картину баталії. Його ставлення до кровопролиття - незмінне. Смерть вояцтва – це примха князів, вона абсурдна, позбавлена і натяку на геройство:

Тепер без сорому признаюсь,
Що трудно битву описать;
І як не морщусь, не стараюсь,
Щоб гладко вірші шкандовать,
Та бачу по моєму виду,
Що скомпоную панахиду.
Зроблю лиш розпис іменам
Убитих воїнів на полі
І згинувших тут по неволі
Для примхи їх князьків душам [19, с. 202].

Перелік убитих – це скомпонована панахида, "розпис іменам", які далеко не всі (Котляревський пояснює, чому – "Там вороги всі так змішались...") потрапили у текст поеми Котляревського.

Еней, отримавши пораду від своєї матері Венери, віддає наказ війську, який своєю жорстокістю нагадує деякі сторінки "Тараса Бульби" Гоголя чи "Гайдамаків" Шевченка, хоча насправді ця жорстокість є і у відповідному місці поеми Вергілія;

“Моєї мови не жахайтесь
(Бо нею управля Зевес)
І зараз з військом одправляйтесь
Брать город, де паршивий пес
Латин зрадливий, п'є сивуху,
А ми б'ємось зо всього духу.
Ідіть паліть, рубайте всіх;

Громадська ратуш, зборні ізби
Щоб наперед всього ізслизли,
Амату ж зав'яжіте в міх" [19, с. 202].

Подальші строфи, в яких описано штурм троянцями Лаврента, паніку в місті і самогубство Амати, – теж наближений до оригіналу переспів Вергілія. Єдине, що безумовно належить Котляревському, – дешифрація фальшивого розпачу Лавинії:

Амати смерть, ся бусурменська
Як до Лавинії дійшла,
То крикнула “уш!” з-письменська,
По хаті гедзатись пішла.
Одежу всю цвітну порвала,
А чорну к цері прибирала,
Мов галка, нарядилась вмах;
В маленьке дзеркальце дивилась,
Кривитись жалібно училась
ї мило хлипати в сльозах [19, с. 264].

Реакція Турна на смерть Амати – посилене шаленство. Турн "остервенився, // Підстрелений мов дикий кнур". Турн викликає Енея на двобій, бажаючи, очевидно, помститися за смерть Амати. У Вергілія рішення Турна таки вийти один на один з Енеєм мотивовано інакше – численними жертвами з боку італійців внаслідок наступу війська Енея на Лаврент.

Еней радо приймає виклик Турна. Ось строфа, яка зображує Енея перед поєдинком з Турном:

Еней од радості не стямивсь,
Що Турн виходить битись з ним,
Оскалив зуб, на всіх оглянувся
І списом помахав своїм.
Прямий, як сосна, величавий,

Бувалий, здатний, третій, жвавий,
 Такий, як був Нечеса-князь.
 На нього всі баньки п'ялили,
 І сами вороги хвалили,
 Його любив всяк – не боявсь [19, с. 204].

Саме у цій строфі завдяки порівнянню Енея з Нечесою-князем (князем Потьомкіним) Котляревський з'ясовує важливу річ, про яку ми деколи забуваємо, – запорожець і московит могли бути за певного збігу обставин однією і тією ж самою особою. А з точки зору осідлого гетьманця і справді мало чим відрізнялися один від одного, бо часто були непевними прибульцями на землях Гетьманщини.

Нарешті шаблі Енея і Турна схрещуються. Поєдинок має той самий перебіг, що і у Вергілія. Шабля Енея перерубує шаблю Турна, але сестра Турна дає в руку братові палаш.

Дія – на чотири строфи – переноситься на олімпійські небеса. Зевс, помічаючи заборонене ним втручання у поєдинок Ютурни, гнівно звертається до Юнони. Він вважає, що Ютурна діє з намови Юнони, погрожує покарати Юнону:

Чи хочеш, щоб тобі я дав
 По пані старій блискавками?
 Біда з злостивими бабами! [19, с. 205].

Юнона нарешті відповідає Зевсові смиренно:
 Юнона в первий раз смирилась,
 Без крику к Зевсу річ вела:
 “Прости, паноче! Проступилась,
 Я, далебі, дурна була;
 Нехай Еней сідла рутульця,
 Нехай сггаха Латина з стульця,

Нехай поселить тут свій рід.
 Но тільки щоб латинське плем'я
 Удержало на вічне врем'я
 Імення, мову, віру, вид” [19, с. 206].

Отже, Юнона, як і у Вергілія, згоджується на перемогу Енея, але ставить умову: латинці повинні на вічні часи удержати (зберегти) “Імення, мову, віру, вид”. Зевс-Юпітер згоджується.

Нам же потрібно витлумачити, що це означає, або принаймні подати своє розуміння угоди між Юноною і Юпітером-Зевсом. Найперше, підкреслимо вже те, що *досягнуто порозуміння між жіночим і чоловічим первнями* в “Енеїді” Котляревського. Це порозуміння є основою для подолання наступу маргінальності, війни, хаосу, взаємного підставляння, зрадництва, беззаконня. Юноні йдеться, найперше, про латинців. Вона перераховує цінності латинців, які обов'язково мусять бути збережені внаслідок їх злиття з троянцями – імення (самоназва народу), мова (та мова, якою спілкувалися латинці до приходу троянців), віра (вшанування, безумовно, і самої Юнони – богині шлюбу), вид (зовнішній вигляд, манера одягатися). Про троянців Юнона нічого не говорить, крім того, що згодна, щоб вони встановили свою владу і їхній рід поселився в Латії. З умови Юнони залишається неясно, чи повинні троянці теж зберегти свою національну специфіку, чи, можливо, асимілюватися. З умови Юнони ясно, що *національну специфіку збережуть латинці*. Тепер згадаймо усі ці рядки з поеми Котляревського, де латинці асоціюються з українцями-гетьманцями (наприклад, “Так вічної пам'яті, бувало, // У нас в Гетьманщині колись...” і т. д.) і де троянці асоціюються з зайдами, деколи -з запорожцями, і спробуймо вибрати з-поміж двох версій одну: з ким ми себе радше хотіли б асоціювати-з латинцями, які збережуть, згідно з угодою між Юноною і Юпітером, свою національну специфіку, чи з троянцями, які, можливо, будуть асимільовані? Особисто я асоціюю себе з латинцями-полтавцями (осідлими українцями), яким доводилося, доводиться і доводитиметься розчиняти у собі,

збільшуючи свою могутність, усе нові й нові хвилі номадів. Хоча Зевс-Юпітер – у версії Котляревського – свавільна субстанція і у будь-який момент усе може переінакшити.

Після того, як питання з читачевою самоідентифікацією – у моєму випадку – вирішено, залишається подивитися, що ж стається з головним героєм поеми номадом Енеєм?

Еней сповнений рішучості довести справу до кінця і стерти Турна з лиця землі. У своєму жаданні Еней набуває класицистичної цільності і попереджає Турна, що тому не допоможуть ніякі чаклунства і метаморфози. Турн усе ще полягає на "олімпських", не відаючи, що його долю вже вирішено. Після невдалої спроби влучити в Енея каменем Турн нарешті відчуває страх. Поранений пікою Енея Турн падає на землю, "Кляне олімпських єретик". Отже, ставлення Турна до богів – егоцентричне. Він шанує богів, коли ті йому допомагають, і кляне їх, коли не отримує від них допомоги. "Слезна" мова Турна до Енея точно передає те, що мовиться Турном і в поемі Вергілія. Та, як і у Вергілія, Еней помічає на Турнові "Паллантову ладунку". Слова Енея до Турна перед убивчим ударом виявляють усю поважність перетворення Енея з непевного, несерйозного персонажа на цілком певного і цілком серйозного. Сміховий Еней нарешті відокремлює себе від сміху, вбиваючи сміхового Турна:

"Так ти троянцям нам для сміха
Глумиш з Паллантова доспіха
І думку маєш бути живим?
Паллант тебе тут убиває,
Тебе він в пеклі дожидає,
Іди к чортам, дядькам своїм" [19, с. 208].

Душа рутульця летить до пекла "К пану Плутону на бенкет", але смачно їй на тому бенкеті не буде. Бо –

Живе хто в світі необачно,

Тому нігде не буде смачно,
А більш, коли і совість жметь [19, с. 208].

Останній іменник поеми "Енеїда" Котляревського - совість. Це, як на мене, ключове слово до розуміння поеми. Котляревський, як виявляється, написав глибоко моралізаторський твір, хоча дидактичного тиску читач його "Енеїди" не відчуває.

Ми переконалися у тому, що маргіналізація - це зло, гідне осміювання, тим підступніше зло, Ідо володіє динамічною контактністю, вміє очуднювати, "зачаровувати", мімікрує під впізнаване "своє", зло, яке знешкоджується лише завдяки затраті своєї енергетичної мінливості, непевності, яка є ознакою *відсутності будь-якої сутності*, – через асиміляцію, розчинення маргінальності в полі дії міцної угоди.

Сміх стає зайвим, як тільки встановлено угоду. Але чи стане посерйознілий Еней абсолютним або хоча б частковим добром? – ось питання, адресоване майбутньому. Таким чином, сміх може бути потрактований як спосіб подолати абсурд, переструктурувати абсурдне буття без угоди, беззаконний безлад. Сміх може бути шляхом, до впорядкованості крізь хащі неупорядкованості.

Жити варто обачно, навіть тоді – і особливо тоді! – коли оточуючі живуть необачно.

Така остаточна мораль "Енеїди" Котляревського. Але що означає жити обачно, і як в Україні можна жити обачно? – Як на мене, на це питання текстово відповідають п'єси Котляревського і, звичайно ж, саме життя Котляревського, про деталі якого нам відомо надто мало, зате – по суті – достатньо, щоб воно могло слугувати моделлю принаймні можливої християнської обачності у наших, загрожених різноманітними навалами маргіналізацій, умовах.

Котляревський вважає, що у надрукованих на той час чотирьох частинах, з одного боку є відчутна сіль, та, з іншого боку, немає нічого відвертого,

пропонує Гнідичу для публікації у столичному журналі “Соревнователь просвещения и благотворения” уривок з Частини п'ятої і одразу ж критикує усю частину загалом, зате обіцяє, що Частина шоста буде якоюсь особливою. В усьому цьому відчувається ледь прихована інтрига, можливо, бажання автора власною критикою пропонованого до друку уривка викликати зворотну реакцію у свого адресата. Якщо й справді у Частині п'ятій траплялася суха матерія, то що воно таке? Що мав на увазі Котляревський під “сухою матерією”? І чим він її “розмочував”? Як на мене, Частина п'ята “Енеїди” Котляревського не менш цікава за попередні, особливо, якщо зважити, що саме у цій частині розігрується таке важливе і дражливе для багатьох поколінь її українських читачів питання як патріотизм, “любов к отчизні”. Юрій Луцький, називаючи поему Котляревського “чудом” і виводячи її далеко за межі бурлескної пародії, твердить: “Запорожці з Трої ні в чому не ідеалізуються, хоч їхня відвага, як і в Гоголевому “Тарасі Бульбі”, також ні разу не піддається сумніву. Патріотизму Котляревський ніде не пародіює” [35, с. 424-425].

У наведеній цитаті я зачіпаюся за кілька занадто категоричних означень. Ми вже переконалися. Що троянців, які і справді нагадують запорожнів, деколи Котляревський порівнює з москалями, а дехто з італійських вождів, як відгукнулися на заклик Турна, нагадує запорожців. Еней і його кіш не завжди виявляють себе сміливцями, а деколи якраз навпаки. Тому і твердження про абсолютно серйозний тон у зображенні патріотизму належить якнайпильніше перевірити. Те, що Котляревський був патріотом Полтави, ще не викликає сумнівів. Та чи його мала батьківщина сягала ширших меж? І як встановити ці межі? Галичина, напевно, у них не входила. Та чи входив у них, скажімо, Київ, згадуваний принагідно і через означення – київські горіхи, київський скубент? Чи розрізняв офіційний патріотизм і родовий патріотизм – батьківщину обов'язку, служби, за яку отримував грошову винагороду й імператорські відзнаки, і батьківщину серця – мову, Полтаву і довколишню Україну? Чи знав, що є ще й фальшивий патріотизм з необхідною кількістю різновидів, яким

зручно маніпулювати від санкціонування служби винятково на благо самого себе і аж до найтяжчих злочинів проти інших?

Дослідникам, представниками нійрізноманітніших літературознавчиз шкіл і поколінь, тяжко поєднати Котляревського-службовця з найпохвальнішими про нього відгуками з боку царських урядовців аж до імператора включно і Котляревського-поета, автора української “Енеїди”. “То яким же чином людина таких консервативних смаків і конформістських нахилів стала автором першого великого обсягом поетичного твору українською мовою?”, - запитує Юрій Луцький [35, с. 53] і пропонує шукати відповідь у класицистичній теорії літератури. А Михайло Яценко, автор чи не найбільшої монографії про “Енеїду” Котляревського, вважає, що Котляревський намагався поєднати “природне” і суспільно-загальне.

Та хіба ці речі аж такі роз’єднані? Адже можна було бути, скажімо, законослухняним громадянином Риму і перейматися долею однієї з провінцій Римської імперії. Можна бути громадянином Канади і пам’ятати про своє європейське походження, ба й більше – вважати себе патріотом України чи якоїсь її частини. То чому не можна бути законослухняним громадянином Російської імперії і виявляти свій національний патріотизм писанням творів національною мовою, тим більше, що імперія в часи правління Олександра І цього не забороняла?

Дехто заперечить – ні, не можна, бо Російська імперія була ворожою волелюбному духові України. Але імперія – це всього лише форма держави, яка будується не за принципом волелюбності, а на принципах взаємообумовленостей і взаємообмежень заради суспільного ладу. Теперішня українська держава теж перебуває, м’яко кажучи, у дискусії з волелюбним українським духом, оскільки обкладає громадян податками, контролює перетин громадянами її кордонів, закриває очі, коли це вигідно її ієрархам, на чиновницьке зловживання і т. д. і т. п. Бути патріотом держави як бюрократичного апарату – це потрапляти у дещо розшите смислове поле, бо

державний бюрократичний апарат і не вимагає якогось ірраціонального патріотизму, він вимагає дотримання законів, умов служби і хабарів. Патріотизм у первинному значенні цього слова пов'язаний не так з державою, як з родом, з синівським почуттям до батька-роду, і, якщо цей рід – закорінений, а не кочовий, - з землею, хатою, селом, містом, краєвидом, краєм, країною..., яка передається від батька до сина – з батьківщиною у найпервиннішому і найпрямішому значенні цього слова. А вже чи державна ця батьківщина чи “віддана в оренду” іншій державі – питання, сказати б, історичне. Патріотизм без роду – можливий, але сумнівний, бо нестійкий. Можна бути патріотом, скажімо, Франції, не будучи французом, але ліпше вже це назвати перевагою, симпатією, любов'ю до всього французького. Полтавськість Котляревського і його служба в Полтаві в ролі державного службовця Російської імперії творять логічну цінність, а не розшарпане романтичне роздвоєння. Але незаперечним є і те, що поняття “патріотизм” щораз більше за життя Котляревського пов'язувалося з поняттям “держава”, “служба”, “присяга цареві”, і Котляревський спостерігав ці видозміни, особливо у зв'язку з так званою вітчизняною війною 1812 року. На царській службі були, як відомо, вихідці з Західної Європи – німці, голандці, французи, італійці, скандинави... Прізвища російських полководців часів наполеонівських воєн – часто не російські. Їхній патріотизм – це відданість військовій присязі, готовність виконати свій обов'язок перед імператором, який наділяє їх за це нагородами і землями, стає їхнім государем-батьком і службовим благодійником. Різниця між патріархальним патріотизмом і державним патріотизмом стає відчутнішою, коли на державну службу потрапляє значне число іноземців. Патріотизм – закорінення і патріотизм – служба деколи збігаються, як у випадку з Котляревським, - йому вдалося служити так, де було його родове коріння. Але доволі часто вони розходяться на протилежні полюси і навіть ворогують. Тоді протилежні пропозиції трактують одна одну як сфальшовані. Котляревський в часі написання частини п'ятої був у рідкісному

становищі “успішного” українця, коли в його особі поєднувався патріот-службовець і патріот-полтавець, тому він міг якнайточніше помітити і відзначити фальш усіх позицій.

Сергій Єфремов у своїй “Історії українського письменства” уникає питання залежності “Енеїди” Котляревського від усіх інших “Енеїд”, включно з Вергілієвою, оскільки ці інші “Енеїди” - продукт імперських культур. Більше того, Єфремов уникає етичної характеристики персонажів поеми Котляревського на чолі з Енеєм, не подає свого бачення, хто з цих персонажів ближчий до українців. Зате для підкріплення своєї тези про народність Котляревського, що легко пов’язується з патріотизмом, Єфремов так само легко вириває з контексту слово про “Любов к отчизні” і таким чином, санкціонує їхнє цілком серйозне сприймання [38, с. 283].

Хоча далі, відзначаючи різко негативне ставлення Котляревського до війни, Єфремов стверджує, що єдиною зброєю автора української “Енеїди” був сміх: “Та не має, окрім сміху, наш автор іншої зброї”, щоб воювати і з цим, і з подібними гріхами сучасного укладу людського на землі. То чи можна беручи участь у такому грісі “сучасного укладу людського”, як війна, бути патріотом? І якщо Котляревський осміює цей гріх (війну), то чи не справедливо буде припустити, що об’єктом його сміху є виплеканий цим гріхом т.зв. воєнний патріотизм? – Кінці не сходяться і не можуть зійтись, оскільки дослідник змушений під тиском колоніального дискурсу помічати одне, ігноруючи інше, і суперечить самому собі.

Інший підхід маємо в “Історії української літератури” Дмитра Чижевського. Чижевський намагається подолати силу “колоніального магнетизму” максимально об’єктивізованою жанрово-стильовою школою. Таким чином, вибір Котляревським живої української мови для написання поеми здобуває не народницьке, а узагальнено-наукове пояснення, яке впливає з дотримання Котляревським вимог класицизму до написання художнього твору низького стилю. Чижевський стверджує, що “Енеїда”

Котляревського “належить до певного гатунку класичної поетики”, є “героїчно-комічною поемою”. Оскільки цей гатунок має свої зразки в інших європейських літературах, Чижевський – на відміну від Сфремова – не уникає перерахунку деяких “героїко-комічних” “Енеїд” Н. Осіпова – А. Котельницького, Блюмауера, Скаррона. Більш того дослідник намагається коротко подати і своє бачення узалежнень поеми Котляревського від інших “Енеїд”: “Котляревський користувався найбільше твором Осіпова. Але йому, вихованцеві духовної семінарії, латинська “Енеїда” Вергілія була добре відома; здається користувався він і Скарроном” [38, с. 318].

Чижевський не заглиблюється у тонкощі цих узагальнень і фактично подає їх на рівні тези, яка ще потребує доведення. Знайшовши жанрово-стильову нішу для “Енеїди” Котляревського, Чижевський нібито й знаходить пояснення, чому Котляревський написав свою поему народною українською мовою: “Традиція травестії полягає в тому, що певне історичне та національне забарвлення твору автори травестій замінюють іншим: Котляревський робить з троянців – та, власне, і з представників інших народів, – українських козаків, а з другої сфери, що її оспівувала стара поема, з грецько-римських богів – українських дрібних панів” [38, 319]. Послідовним засобом цього “травестування” в українське буття римського героїчного епосу є українська мова. Читач “Енеїди” Котляревського (за Чижевським) не шукає у поемі якихось глибоких характеристик окремих осіб – “вони зовсім не індивідуалізовані, та й характер їх змінюється до невпізнання протягом усієї поеми. Захоплювало та захоплює читача в поемі інше: мова та “аксесуари”: побутові, історичні, українські подробиці та деякі формальні деталі стилю” [38, 319].

Отже, стаючи не нібито твердіший науковий ґрунт, Чижевський мимоволі звужує значення “Енеїди” Котляревського до мови, побутово-етнографічних аксесуарів і стильових знахідок.

Те, що в “Енеїді” Котляревського, крім сміху, є щось серйозне, вряди-годи помічають або ігнорують багато і звичайних читачів, і фахових дослідників поеми. Серйозне – це сутнісне, феноменальне, таке, яке можна помітити, дошукуючись до сенсу, ставши на “сенсовну” точну зору, що, напевно ж, не збігається зі “стереотипами” точками.

Наближення до такої точки зору спостерігаємо у дослідженнях про “Енеїду” Котляревського – статтях Марка Павлишина і Тамари Гундорової.

Головна теза Марка Павлишина, яка підтверджує думку про внутрішню “серйозність” “Енеїди” Котляревського, – політичність поеми. Австралійський україніст стверджує: “Енеїда” звертається до публіки, яка у переході від землевласника до службовця стає частиною всеімперської службової еліти. Якщо вона свідомо своєї козацької спадщини, вона розуміє її як джерело своїх соціальних привілеїв. Мета стратегії переконування в “Енеїді” – перетворити в цій публіці залишкове та історично віджиле почуття тотожності з неіснуючим уже військоим станом на почуття само ототожнення з живою нацією” [27, 304].

Іншими словами, мета “Енеїди” – не допустити остаточної асиміляції змаргіналізованих нащадків українського козацтва, деякі з яких переходять у російську службову еліту, завдяки формуванню почуття нового національного само ототожнення.

Тамара Гундорова, пропонуючи можливе перечитування “Енеїди” Котляревського у категоріях іронізму, завдяки чому поема починає функціонувати “паралельно у структурах т.зв. “високої культури” і в т.зв. сміховому “полісі” [9, с. 120]. Дослідниця наполягає на сенсорній важливості першоджерела: “Відтак тільки в сенсі “переписування” Вергілієвої “Енеїди” травестія Котляревського набуває своєї особливої сенсовності” [9, с. 121]. Важливою у статті Т. Гундорової є актуалізація “Енеїди” Котляревського щодо “нового катастрофічного часу”, який, як на мене, усе ще триває: “Зрештою, неначе вмілий лоцман, Котляревський вводив свою “малоросійську” “Енеїду” в новий катастрофічний час і новий націопростір, оминаючи “зачаровані

острови” не-буття, текстуально стверджуючи право України-Малоросії на буття всередині культури і всередині історії. І в цьому сенс його діалогу з Вергілієвою “Енеїдою”.

Отож – те, що відчувається багатьма дослідниками, давними і сьогочасними, – внутрішня серйозність “Енеїди” Котляревського, незважаючи на зовнішню несерйозність, сміховинність. Хоча сміх теж буває різним, і глибина сміху “Енеїди” Котляревського ще досі належно не виміряна. Бурлескно-травестійний рівень стосується зовнішнього.

Висновки

“Енеїда” Вергілія та “Енеїда” Котляревського – це два безсмертних шедеври світової літературної скарбниці, які потягом усієї історії розвитку літератури привертали увагу критиків і читачів, бо обидва порушують вічні моральні проблеми людства, знайомлять людство з історією, духовними надбаннями та менталітетам народів.

Незважаючи на наявність різного роду критиків і огудників Вергілія, можна сказати, що в історії світової літератури шлях Вергілія був неначе його тріумфальною ходою. Проперцій ще за життя Вергілія сказав:

Гетьте, дайте дорогу, ви, римські письменники й грецькі,
Більше щось і за саму “Іліаду” росте.

Уже в стародавній літературі повно свідчень про палке захоплення Вергілієм. Народжується цілий жанр у літературі, представники якого складали вірші на будь-які теми з окремих виразів і частин віршів Вергілія. Вергілій рано став відомим і серед широких мас населення Римської імперії. Він у своїй “Енеїді” постійно згадує про справжні людські почуття не сумісні з неживою, антигуманною суттю імперії. Зображуючи героїв поеми, майстерно поєднує дві антагоністичні ідеї: виправдання, возвеличення деспотизму імперії та глибоке засудження її суті. І тому твір стає глибоко національним, у ньому зображено велич усього народу, що суперечить імперському міфowi, і заперечує його.

Котляревський посів почесне місце в історії культури нашого народу як автор невмирущої “Енеїди”, що чарує і чаруватиме своїм гумором – часом добродушним, а часом і ущипливим. У часи написання “Енеїди” представники літературних напрямів і філософських шкіл прагнули дати свою концепцію людини, пропагували різні мірки та оцінки її сили і слабкостей. Котляревський прагнув дати свою відповідь на ці питання, поставлені часом. Він заперечував станову оцінку людини, проте характерною для нього є іронічно-гумористична усмішка над прекраснодушною спробою моралістів-просвітителів остаточно і

безповоротно змінити природу людини. Він визнав положення просвітительської антропології про те, що людина є істотою розумною, він також вважав, що людині притаманні альтруїзм, природні здібності, є в неї певні задатки, вразливі та сильні риси характеру.

Поема Котляревського – цілісне явище, що дає по-своєму цілісну картину національного життя України. Зрозуміло, що ідейно-естетичною основою розкриття характерних граней дійсності в бурлескно-травестійному творі є сміх, народний гумор у його загальнонаціональному значенні. Саме сміх перемагає і долає ту стихію нерозумного, що панує у житті. Автор сміється над своїми персонажами інколи нещадно, примушуючи їх діяти алогічно, комічно. Він їх опускає з небес на землю, “приземлює”. “Високі” герої класицизму розважаються по-народному, по-простому святкують, танцюють. Веселяться, одягаються то як люди “третього стану”, то як українські пани, то як античні боги.

Сміх під пером Котляревського був дієвою формою етико-морального заперечення того, що себе віджило. Через сміх автор нагадував світові про ту етнічну спільноту в її найхарактерніших рисах історичного і сучасного буття, про яку в Європі почали забувати. Виявляється, що є ще такий великий народ зі своєю територією, мовою, побутом, обрядами, етико-соціальними поглядами, особливостями психічного складу і національного характеру, своєю філософією буття, етнографією зі своєю “зруйнованою Троєю” і “майбутнім Римом”. І цей народ – українці.

“Енеїда” Івана Котляревського міцно спиралася на досягнення старої літератури, продовжувала її традиції, але стала якісно новим художнім явищем української літератури: вона була написана не книжною, а народною мовою, у ній подавалася нова естетична концепція дійсності й людини, нова філософія буття українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Г. М. Дашкевич – дослідник “Енеїди” І.Котляревського // Українська мова та література. 1996. № 13. С. 3-4.
2. Білецький О. Українська література серед інших літератур світу // Зібрання творів: У 5т. К., 1965. Т.2. С. 12- 28.
3. Білецький Ф. Традиції бурлеску “Енеїди” І. П. Котляревського в українській прозі початку ХХ ст. // Українське літературознавство. Вип.37. Львів, 1981. С. 101-109.
4. Бовсунівська Т. Утвердження незнищеності нації (“Енеїда” і проблеми українського етногенезу) // Слово і час. 1994. № 9-10. С.8-11.
5. Бондар М. Микола Жулинський: “Для Котляревського важливо те, яку місію покликаний виконати його Еней...” // Освіта України. 1997. 28 жовтня. С.5.
6. Вергілій. Енеїда в двадцяти книгах. К.: Дніпро, 1972. 368с.
7. Грабович Г. До історії української літератури. К., 1997. 564с.
8. Гуць М. Двісті років “Енеїди” // Визвольний шлях. 1999. № 1. С.3-6.
9. Гундарова Т. Повернений Рим, або “Енеїда” Котляревського наратив // Сучасність. 2000. №4. С.120-132.
10. Дегтярьова Г., Морозов Д. Опис українських страв у поемі І.Котляревського “Енеїда” // Все для вчителя. 2003. №3 (січень). С.46-48.
11. Домбровська Д. Без “Енеїди” душа українського народу була б не повна, бо він і є душа цього твору // Високий замок. 1998. 23 вересня.
12. Еліот Томас Стернз. Вергілій і християнський світ // Всесвіт. 1992. №3. С. 139-143.
13. Жулинський М. Духовна епоха в історії України. (“Енеїда”) // Дивослово. 2000. № 8. С.15-20.
14. Кирчів Р. Великі роковини. (До 200-ліття перших трьох частин “Енеїди” І. Котляревського) // Аудиторія. 1998. №18. С.10-12.
15. Кобів Й. Імператор латинської музи (Вергілій) // Зарубіжна література. 1997. Число 38. С.14-16.
16. Котляревський І. У документах, спогадах, дослідженнях. К.: Дніпро, 1969. 472с.
17. Котляревський І. Твори. К.: Дніпро, 1980. 288с.
18. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. К., 1982. 302с.
19. Котляревський І. Енеїда. К., 1994. 322с.
20. Крип’якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1991. 324с.
21. Махінова А. Деконструкція імперського міфу (“Енеїда” Вергілія та “Енеїда” І.Котляревського) // Слово і час. 2001. №10. С.82-83.
22. Микитенко Ю. Іроїкомічна “Енеїда” І.Котляревського та епічна поема “Енеїди” Вергілія. // Микитенко Ю. Антична спадщина і становлення нової української літератури. К., 1991. С. 58-73.

23. Миронова Г. "Енеїда" І. П. Котляревського як джерело інгвоукраїнознавчих відомостей // Українська мова і література в школі. 1989. № 7. С. 64-68.
24. Мушак Ю. Нове життя Енеїди (Вергілія) // Всесвіт. 1973. № 4. С. 162-163.
25. Неборак В. Перечитана "Енеїда". Львів, 2001. 284с.
26. Неборак В. Попередні зауваги до спроби реінтерпретації "Енеїди" І.П.Котляревського // Сучасність. 1999. № 7-8. С. 58-61.
27. Павлишин М. Риторика і політика в "Енеїді" Котляревського // У кн.: Канон та іконостас. К., 1997. С. 298-316.
28. Петренко Н. Подорож у світ "Енеїди" І.Котляревського. //Все для вчителя. 2000. № 1-2. С. 15-16.
29. Радзикеви́ч В. Триумф народної мови (Про "Енеїду" І.Котляревського) // Визвольний шлях. 1999. № 1. С. 7-12.
30. Ротач П. І. Котляревський у листуванні. Полтава, 1994. 312 с.
31. Слоньовська О. "І "Енеїди" владний сміх..." // Українська мова та література. 1999. № 48. грудень. С. 2-4.
32. Ткаченко В. Чи був у Енея мотор? // Українська мова та література. 1997. № 45. С. 8.
33. Український характер в "Енеїді" І. Котляревського // Київська старовина. 1994. № 5. С. 92-98.
34. Леві-Строс К. Структурна антропологія. К., 2000. 224 с.
35. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. Київ, 1994. 220 с.
36. Історія Русів. К., 1991. 186с.
37. Єфремов С. Історія українського письменства. К., 1995. 368с.
38. Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль, 1994. 324 с.
39. Шевченко Т. Поезії у двох томах. К., 1991. Т. 1. 564с.
40. Шевчук В. "Енеїда" І.Котляревського в системі літератури українського бароко // Українська література в загальноосвітній школі. 1999. № 5. С. 24-28.
41. Шевчук В. Вершинний твір українського бароко: Літературознавче дослідження «Енеїди» І. Котляревського. К.: Веселка, 2003. 38 с.
42. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. Книга 1. К.: Кліо, 2019.
43. Шевчук В. «Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. Книга 2. К.: Кліо, 2019.
44. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII ст.: У 2 кн. Книга 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. К.: Либідь, 2005.
45. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен: Видавництво Українського Вільного Університету, 1993. 217 с.
46. Янів В. Психологічні основи окциденталізму. Мюнхен: Видавництво Українського Вільного Університету, 1996. 205 с.

47. Яценко М. Котляревський. // І. Котляревський. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. К.: 1982. С. 5-24.
48. Яценко М. “Енеїда” як етологічний твір та її місце в літературі // Яценко М. На рубежі літературних епох. К., 1977. С. 208-219.
49. Яценко Т. Філософсько-освітній концепт В. Шевчука щодо вивчення в школі «Енеїди» І. Котляревського в системі літератури українського Бароко // Волинь–Житомирщина 2010. № 20. С. 397-401.
50. Яценко М. Міфологія. Релігія. Мистецтво // Укр. мова і літ. в школі. 1990. № 6. С. 22-32.
51. Яусс Ганс Роберт. Естетичний досвід і літературна герменевтика // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 2002. С. 368-403.